

BEVEZETÉS

ATHÉNAGORASZ MŰVEIHEZ

Nevén kívül alig tudunk róla mást. A feledés homályából a X. században élt Arethasz, (kappadókiai) Caesarea metropolitája hozta elő, a IV. században egyedül Methodiosz – aki maga is nehezen azonosítható személy – említi meg nevét és Kérvény a keresztények ügyében c. írását, 311 körül (De resurr. I, 36–37 PG 18; 265 kk). Az V. századi történetíró, Szidei Philipposz feljegyzése szerint (PG 6; 182) Athénagorasz az alexandriai iskola első vezetője Hadrianus (117–138) és Antoninus (138–161) uralkodása alatt. Ezek az adatok azonban nem egyeznek meg Euszebiosz adataival, azért óvatosan kell kezelni őket.

KÉRVÉNY A KERESZTÉNYEK ÜGYÉBEN

Címzettjei csak L. Aurelius Verus (161–169) és Commodus (szül: 161-ben, caesar 166-ban, imperator 176-ban, társuralkodó 177-ben) lehettek. Az írás jellegzetessége, hogy az Ige megtestesülésére csak homályosan céloz (21, 4-ben), annál részletesebb fejtegetéseket olvashatunk benne a preegzisztens Logoszról. Megírásának legvalószínűbb dátuma 176–180 közötti évek (180 Marcus Aurelius halálának éve), pontosabban a 176–187 közötti évekre tehető, mert a szerző a Kérvény 1, 2-ben „mélységes

békéről” beszél. Feltehetően a 177-es galliai keresztény-
üldözés indíthatta műve megírására, bár erről alig van
adatunk. Különös a címzésben, hogy úgy emlegeti Marcus
Aureliust, mint „Örményország legyőzőjét”, mely
L. Aurelius Verust illette meg, de úgy látszik megkapta
Marcus Aurelius, sőt Commodus is, mert L. Aurelius
Verus 169-ben már halott volt.

Az írás műfaját tekintve kérő irat, de ahhoz szokatlanul
hosszú, hogy egyszerűen hivatalos beadványnak tekinthet-
nénk. A császári udvarban elég sok szofista dolgozott a
görög nyelvű kérelmek feldolgozásán. Athénagorasz írása
egészen bizonyosan nem sorolható a „legatio” műfajába,
azaz nem a császár előtt elmondott beszéd volt, mint pl.
Philón Legatio ad Gaium-a. Inkább tekinthető attikizáló
stílusban megírt nyílt levélnek. Szerkezeti felépítése nem
sokban különbözik a többi apologéta hasonló jellegű
művétől: a bevezetés, megszólítás (I, 1–2, 6) után sorra
veszi a keresztényekről terjesztett hamis vádakat (ateizmus,
erkölcstelenség), cáfolja ezeket, teológiai érvekkel tá-
masztja alá a keresztények által képviselt igazi erkölcsi-
séget, mely hitük és életéről vallott felfogásuk következménye
(3, 1–36, 3). Athénagorasz azonban mindezt sokkal fegyel-
mezettebb gondolati rendben fejti ki, mint bármely más
apologéta. Kérvényét rövid befejezés zárja (37, 1–3).

A HALOTTAK FELTÁMADÁSÁRÓL

A mű Athénagorasz-i szerzősége ellen szól az a tény,
hogy Methodiosz IV. században írt hasonló című műve
éppen erről az írásról nem tesz említést, csupán a Kérvény-
ről. R. M. Grant figyelemre méltó érvek alapján tagadja
Athénagorasz szerzőségét (Athenagoras or Pseudo-
Athenagoras, Harvard Theological Review, 47, 1954,
121–129. old.). A mű foglalkozik a kérdéssel (4, 3–4),

hogyan lehetséges az elhalt testek újraegyesítése, mikor még élő testeket is megesznek a ragadozók, ezek azután más állatok prédáivá válhatnak, így a testi részek sokfelé eloszlának a világban, amiért igen nehezen képzelhető el ugyanazon testek feltámadása. R. M. Grant véleménye szerint ez a kérdés a II. századi traktátusokban még ismeretlen volt. Gyanúját csak megerősíti, hogy feltűnő párhuzamokat lát Nüsszai Gergely és Methodiosz hasonló témájú írásai között. Az Athénagorasz neve alatt ránk maradt írásra már hatással volt a görög orvosi irodalom szókészlete, főként Galénosz művei, ami ismét arra enged következtetni: a mű a II. század után íródott. W. R. Schodel (*Athenagoras Legatio and De Resurrectione*, Oxford Early Christian Texts, Oxford, 1972, Introduction, XXVIII old.) megfontolandónak tartja R. M. Grant érveit, s további kétségeket hoz fel: semmi sem készítet arra, hogy a feltámadás tanának ellenfeleit pogányok, vagy gnosztikusok között feltételezzük. Ez annyit jelent, hogy a mű egy már hosszabb múltra visszatekintő, egyházon belüli kontroverziát tükröz, ami szintén a későbbi datálást javasolja.

Nem tartja kielégítőeknek ezeket az érveket a szerzőség elvitatásához L. W. Barnard (*Athenagoras, A Study in Second Century Christian Apologetic*, *Théologie Historique*, 18, Beauchesne, Paris, 1972). Valóban, a tematika bizonyos mérvű hasonlósága Nüsszai Gergely és Methodiosz hasonló című műveivel még nem indokolja a traktátus III. századi datálását, mert ugyanakkor hiányoznak belőle azok a jellegzetességek, amelyek a későbbi ilyen tartalmú írásokra jellemzők. Nüsszai Gergely Lélekről és feltámadásról c. dialógusa sokkal összetettebb problematikát tárgyal, teológiailag mélyebb, sokkal többet alapoz a Szentírássra, mint az Athénagorasz neve alatt ránk maradt mű. Hasonlóképpen elmondható ez utóbbi Methodioszról is. A Halottak feltámadásáról írt traktátus elején a szerző

tényleg gnosztikusokra célozhat, s nem Órigenész párt-híveire. A szentírási idézetekkel ily takarékosan gazdálkodó szerző aligha állhatott volna ki vitára Órigenésszel vagy követőivel. A görög orvosi irodalom terminológiájának hatása sem kényszerít későbbi datálásra. Galénosz a dogmatikus iskola képviselője volt, aki eklektikus principium szerint rendezte nézeteit. Éppen ezért lehettek meg életművének elemei már a II. század vége előtt, és bizonyos elméletek tükröződhetnek Athénagorasz traktátusában Galénosz hatásától függetlenül is. A hagyományos szerzőség mellett szól továbbá az a tény, hogy nincs lényeges stilisztikai eltérés a Kérvény és a Halottak feltámadásáról c. művek között, sőt a Kérvény (a 37, 1-ben) utal rá, hogy külön értekezést szentel majd a feltámadás tanának.

A Halottak feltámadásáról c. mű az ókeresztény irodalom e tárgykörben megírt egyik legjobb értekezése. A világ vége, az ítélet közös téma minden apologetánál. Athénagorasz az egyén halál utáni sorsával foglalkozik, amit a vértanúk kora élesen vetett fel.

A fordítás W. R. Schodel, *Athenagoras Legatio and De Resurrectione*, Oxford, 1972 szövegkiadása alapján készült.

ATHÉNAGORASZ ATHÉNI
KERESZTÉNY FILOZÓFUSNAK
KÉRVÉNYE A KERESZTÉNYEK
ÜGYÉBEN

Marcus Aurelius Antonius és Lucius Aurelius Commodus császároknak, az örmények és szarmaták fölötti győzteseknek, és mindenekelőtt filozófusoknak

1.

1. Birodalmatokban, nagy uralkodók, különböző szokásokat és törvényeket követnek, s a lakosságot senki sem fenyegeti törvénnyel vagy büntetéssel, mert a népek ragaszkodnak atyáik hagyományához, ami nevetséges is volna. Az ilioni Héktort tartja istennek, Helénát pedig Andrasz-teiának¹ vallva tiszteli, a lakedaimoniainak Agamemnon Zeus, és Tündarész leányát², Phülonéat Enodiaként félik; az athéniek Erekteionnak mint Poszeidónnak mutatnak be áldozatot, ünneplik a beavatásokat, Agraulosz és Pandrosz misztériumait, akikről pedig azt tartják, hogy szentségtörők voltak, amikor kinyitották a szentélyt.³ Egyszóval: az emberiség különböző nemzetei és népei olyan áldozatokat mutatnak be, olyan misztériumokat ünnepelnek, amilyeneket akarnak. Az egyiptomiak macskákat, krokodilokat, kígyókat, bikákat és kutyákat is isteneknek tartanak. 2. És ezeket mind megengedik törvényeik és ti még azt sem tartjátok istentelenségnek, ha valaki egyáltalán nem hisz istenben, szükségesnek tartjátok, hogy mindenkinek olyan istene legyen, amelyet akar, csak hogy az isteni valóságtól való félelem visszatartsa őket a gaztettek-

től. A mi nevünk (és meg ne tévesszen benneteket a szóbeszéd, mint a tömeget) miért gyűlöletes azonban nektek? Nem a nevet kell gyűlölni, hanem a gaztettet kell megtorolni és büntetni.⁴ Mi is csodáljuk mindenkivel szemben megmutatkozó szelídségeket, nyugalmatokat, békés és emberséges magatartásokat, ti a törvény előtt egyenlőnek tekintetek mindenkit, a városok rangjuknak megfelelően egyformán megtiszteltetésben részesülnek, s bölcsességek eredményeként az egész földkerekség mélységes békét élvez. 3. Bennünket viszont, akiket keresztényeknek neveznek, hogyhogy nem részesíttek ugyanabban a gondoskodásban, hanem – bár semmiféle igazságtalanság nem terhel minket, amiért büntetni kellene bennünket, mint ezt beszédünk során bebizonyítjuk – megengeditek, hogy fenyegetsenek, meghurcoljanak és üldözzenek, noha magatartásunk a lehető legjámborabb és legigazságosabb az istenséggel és birodalmatokkal szemben, ezért szüntessétek be meghurcoltatásunkat és üldözésünket, szorongatásunkat, mivel a tömeg csak a név miatt ellenségünk, mi pedig ügyünket a nyilvánosság elé tárni merészeljük, (tudjátok meg ebből, mennyire igazságtalanul, minden törvényes és ésszerű indok nélkül szenvedünk), s arra kérünk Benneteket, fontoljátok meg ügyünket, s rágalmazóink szüntessék be valahára csipkelődéseiket. 4. Üldözőink nem anyagilag károsítanak meg minket, nem is társadalmi helyzetünket rontják, vagy más nagyobb jót sem érintenek, hiszen az említetteket mi megvetjük, annak ellenére, hogy sokan éppen ezekre törekednek, mert minket nem a sértés visszaadására tanítottak (vö. 1 Kor 6, 9), hanem arra, hogy akik arculütnek, azoknak tartsuk oda másik arcunkat is, aki pedig elveszi tőlünk felső ruhánkat, annak adjuk oda az alsót is (Mt 5, 39–40; Lk 6, 29). Miután a vagyonról lemondunk, rátörnek még testünkre és lelkünkre is, egész sor vádat szórnak ránk, amikről még csak sejtelmünk sincs, de az unatkozó fecsegőkre és a hozzájuk hasonló fajtára jellemző.

2.

1. Ha valaki kisebb vagy nagyobb bűntényt bizonyítana ránk, nem tiltakoznánk a büntetés ellen, sőt bármilyen keserves és kegyetlen büntetést is méltányolnánk. Ha azonban a vád csupán a nevet érinti, (mert mindmáig meg-gondolatlan és közönséges emberi szóbeszéd az, amit rólunk híresztelnek, és senki nem bizonyított gaztettet a keresztényekre), és a jogtalanság törvény általi megszüntetése a ti dolgotok, ó emberszerető és tudományokat kedvelő császárok, ahogyan az egész világ, az egyének és a városok élvezik jótéteményeiteket, úgy legyen nekünk is részünk e kegyben, hogy tiszteletteljes hálánkat fejezhessük ki irántatok, mert megszűntek a rágalmak. 2. Nem is illik jogrendetekhez, hogy míg másokat – ha valamilyen bűn miatt bíróság elé állítanak – a vád bizonyítása előtt nem büntettek, a mi esetünkben viszont nagyobb súlya van a névnek, mint a bizonyításnak magának, mert a bírák nem azt vizsgálják, elkövetett-e valaki valamilyen bűnt, hanem a név alapján visszaélést követnek el, mintha a név már önmagában bűntény lenne. Önmagában véve azonban egyetlen nevet sem lehet jónak vagy rossznak tartani, hanem a mögötte meghúzódó jó vagy rossz cselekedetek miatt lehet kiválónak vagy gyalázatosnak vélni. 3. Az átlalatok elítéltek – mégha a lehető legsúlyosabb bűntényt követték is el –, bizakodóak, mert tudják, kivizsgálják életvitelüket, a hiábavaló szóbeszéden fel nem indulnak, sem a vádlók vádjain, ha tudják, hogy azok hamisak, mert az egyenlőség rendjében kapják a büntető vagy felmentő ítéletet. 4. Mi is megérdemljük azt, ami mindenkit megillet, azt, hogy ne gyűlöljete minket, ne büntessetek azért, mert keresztények vagyunk (mert ugyan miért tenne gonosszá minket nevünk?), hanem abban az ügyben ítélkezzetek felettünk, ami miatt a bíróság elé idéztek, a vádak cáfolata után pedig bocsássatok el, vagy a bűntény bebizonyítása után büntessetek meg (egyetlen keresztény sem

gonosztevő, hacsak nem színleli a tant), de ne a név miatt, hanem a bűntény miatt ítéljete el. 5. Azt látjuk, így hoznak ítéletet azok is, akik filozofálnak. Csupán mestersége vagy tudománya alapján senkit sem tekintenek jónak vagy rossznak az ítélet meghozatala előtt, hanem azért büntetik, mert vétkesnek tartják, a filozófia miatt még senki nem von magára vádat, (hiszen az a rossz, aki nem a törvénynek megfelelően bölcselkedik, a tudományt azonban nem lehet vádolni), ha pedig tisztázza magát a vád alól, elbocsátják. 6. Tanításunk miatt kell nekem védekezésbe kezdenem, kérem kell Titeket hatalmas uralkodók, az egyenlőség alapján hallgassatok meg minket is, ne tegyen Benneteket elfogulttá az alaptalan és közönséges szóbeszéd, félre ne vezessen Titeket, hanem tanulékonyan és az igazság szeretetétől vezérelve figyeljete fejtegetésünkre. Így ti sem követtetek el hibát tudatlanságból és mi is, miután tisztáztuk magunkat a tömeg alaptalan rágalmaival szemben, abba hagyjuk a küzdelmet.

3.

1. Három vádat hoznak fel ellenünk: az istentelenséget, a thüesztikus lakomákat, az oidiposzi közösülést.⁵ De ha ezek igazak, akkor semmi fajtát közölünk ne kíméljete, büntesséte meg a vétkeket, ha bármely ember állati módon él, gyökerestől irtsatok ki minket asszonyokkal és gyermekekkel együtt. Mert még az állat sem nyúl a saját fajtájához tartozóhoz, s az utódnemzés céljából a természet törvényének megfelelően bizonyos időszakokban közösül, de sohasem szabadosságból s azt is tudja, melyikkel szabad.⁶ Ha egy ember még az állatoknál is elvadultabb, annak ugyan milyen ítélettel kell számolnia, mi lehet méltó büntetése? 2. Ha viszont ezek csak rágalmak és nem bizonyítható vádak, mert a rossz természetszerűleg ellenkezik az erénnyel, az ellentéteket pedig isteni törvény alapján küzdenek egymás ellen, és ha Ti is tanúsítjátok, hogy ezekben

nem vagyunk vétkesek, megtiljtatok vallatásunkat, azután már az tartozik rátok, hogy megvizsgáljátok életformánkat, tanainkat, az irántatok, házatokkal, s a birodalommal szemben tanúsított odaadásunkat és engedelmességünket, így nem engedtek meg nekünk sem többet, mint üldözőinknek. Mert mi fogunk győzni fölöttük, akik az igazságért habozás nélkül a lelkünket is odaadjuk.

4.

1. Sorba veszem a vádakát annak bebizonyítására, hogy nem vagyunk istentelenek, ha ugyan ezek hirdetőinek cáfolása nem nevetséges már önmagában. Az athéniek méltán vádolták istentelenséggel Diagoraszt⁷, mert a nyilvánosság elé tárta az orphikus tant, kibeszélte az eleusisziak és a kabirok misztériumait, darabokra vágta Héraklész fából készült szobrát, hogy megfőzze, egyenesen azt állította, hogy egyáltalán nincs isten. Mi azonban különbséget teszünk Isten és az anyag között, bebizonyítjuk az anyag s Isten különbségét, valamint azt, hogy milyen nagy a különbség a kettő között, (mert az isteni valóság örök és nincs keletkezése, csak értelemmel és szellemmel szemlélhető, az anyag viszont keletkezik és elmúlik), s akkor nem alaptalanul ragasztják ránk az istentelen jelzőt? 2. Ha úgy gondolnánk, mint Diagorasz, akkor számunkra is a világ szép rendjében, alakjában, színében, tökéletes összhangjában, elhelyezkedésében lenne a vallásosság biztosítója, akkor hihető volna a vélemény, hogy mi nem tiszteljük Istent, s mi magunk szolgáltatnánk okot az üldözésre. Miután azonban tanításunk egy Istent ismer, aki a világ Teremtője, ő maga azonban nem keletkezett, (mert aki van, az nem keletkezik, csak a nem létező), hanem mindent a tőle származó Ige által alkotott, így mindkét váddal alaptalanul illetnek bennünket, rosszindulatúan rágalmaznak és üldöznek.

5.

1. A költők és bölcselők, akik foglalkoztak Istennel, nem tűntek istenteleneknek. A közfelfogás alapján nem tudományosan isteneknek nevezett lények létét Euripidész kétségbe vonta:

„Zeusz, ha lakik a fényes égben, nem engedheti
Balsorsra jutni ugyanazt az embert”.⁸

Ésszerű belátás alapján állítja, hogy a szellemi lénynek értelme van:

„Látod a fennséges véghetetlen étert,
mely nedves karjával öleli a földet?
Ezt hidd Zeusznek, ezt tartsd istennek!”⁹

2. Nem tudta megkülönböztetni sem a lényeket, amikről a neveket, mint alanyokról állítani szokták („mert hogy Zeusz Zeusz, azt csak hallomásból tudom”¹⁰), sem az elnevezéseket, melyeket valamilyen mögöttük álló valóságról szoktak állítani, a tevékenységek alapján azonban már igen, mert a láthatatlan dolgok látványának gondolta a jelenségeket. 3. Akinek alkotásai vannak, akinek a szelleme vezérel, azt fogja fel istennek,¹¹ és ezzel megegyezik vele Szophoklész is:

„Egy az isten az igaziak között,
aki kifeszítette az eget és az elterülő földet,”¹²

az Isten természetéhez hozzátartozik, hogy szépségével betölti az eget és a földet, ezért tanítja, hogy kell lennie, s egynek kell lennie.

6.

1. Amikor Philolaosz azt állította, hogy Isten börtönként zár magába mindent, azzal azt is bizonyította, hogy Isten egy és az anyag fölött áll. Lüsizisz és Opszimosz¹³ pedig, az egyikük kimondhatatlan számnak határozta meg az

Istent, a másik a hozzá legközelebb eső legnagyobb számot is felülmúlónak. A pitagoreusok szerint a tíz a legnagyobb szám, mert ez a „tetraktüs”, mely magában foglalja az összes számtani és harmonikus arányokat,¹⁴ s ha a kilenc esik hozzá legközelebb, az isten pedig egység, azaz egy. Eggyel haladja meg a hozzá legközelebb eső kisebbet. 2. Nem megyek bele a filozófusok nézeteinek részletes kifejtésébe, csak arról beszélek, amit Platón és Arisztotelész mondott az Istenről. Tudom ugyanis, hogy műveltség tekintetében mindenkit megelőztök, kormányzástok bölcsességében és hatalmában is felülmúltok a többi, a tudományok egyetlen részterületén sem maradtok le, hanem minden téren teljesítményeitek vannak. Mivel lehetetlen nevek említése nélkül kimutatni, hogy nemcsak mi foglalkozunk az egységbe az Istent, ezért ideje a véleményekhez fordulni. Platón ezt mondja: „Ennek a világnak alkotóját és atyját megtalálni igen nehéz, s a megtalálást mindenkinek elmondani szinte lehetetlen”¹⁵. Örökkévalónak és keletkezés nélkülinek gondolja Istent. Ha más dolgokat is isteneknek ismert el, mint a Napot, a Holdat, a csillagokat, ezeket mégis létrejött valóságoknak gondolta. „Istenek az istenektől, mely műveknek én vagyok alkotó atyja, nem múlnak el, ha én nem akarom, minden megkötött azonban elmúlhat”¹⁶. Ha tehát Platón nem istentelen, amikor a mindenség alkotójának a születetlen Istent tartja, akkor mi sem vagyunk istentelenek, akik úgy tudjuk, hogy Isten Igéje által alkotott és az ő Lelke tart össze mindent, s ural. 3. Arisztotelész és követői összetett élőlényhez hasonló valaminek tartották Istent, állították, hogy teste és lelke van¹⁷, testének tekintették az étert, a bolygókat és az álló csillagok szféráját, melyek körmozgást végeznek, lelkének vették a test mozgásait irányító értelmet, mely maga nem mozog, hanem a test mozgásának oka. 4. A sztoa követői sok nevet használtak az isteni lény jelölésére, a nevek a jelzett valóságoknak megfelelően

váltakoztak, az anyagi valóság változásait az azt átjáró isteni áramlatnak (pneumának) tulajdonították, igazában azonban azt gondolták, hogy egy Isten van. Ha tehát az isten a tűz-művész, aki meghatározott úton és módon fog hozzá a világ létesítéséhez, miközben magában foglalja az összes logosz-csírát, melyeknek megfelelően minden sorszerűen történik, az Isten szelleme (pneuma) pedig átjárja a egész mindenséget, akkor szerintük is egy az Isten, a tüzes anyagot nevezték Zeusznek, Hérát meg a levegőnek, és a többit is az anyag megfelelő része szerint, melyeket áthat az isteni pneuma.

7.

1. Miután azok, akik visszamentek egészen a dolgok eredetéig, a legtöbben – jóllehet akaratuk ellenére – arra az eredményre jutottak, hogy az isteni valóság egy, mi pedig azt tartjuk, az az Isten, aki az egész világmindenséget elrendezte, akkor mi az oka annak, hogy egyesek oly szabadosan beszélhetnek, írhatnak Istenről, ahogyan csak akarnak, ellenünk viszont – akik helyesen tartjuk és hiszszük, hogy az Isten egy, és ezt igazi csodákkal és érvekkel igazoljuk – törvényt hoznak? 2. A költők és filozófusok – mint számos más kérdésre – erre is rásejtettek, mindenkit saját lelke ösztönöz – az isteni lehellettel való rokonsága által – a keresésre, hogy ha lehetséges, keresse és fogja fel az igazságot. Annyira képesek erre azonban csupán, hogy gondolatilag körüljárják, de nem találhatnak rá a létezőre, mert Isten nem méltatta őket arra, hogy Ő maga tanítsa őket, hanem mindegyik önmaga mestere volt, ezért mind másként és másként vélekedett Istenről, az anyagról, a formákról és a világról. 3. Amit viszont mi hiszünk és gondolunk, arra tanúink a próféták, akik a Lélek sugallatára nyilatkoztak Istenről, a vele kapcsolatos dolgokról. Ezt Ti magatok is tanúsíthatjátok, akik az igaz isteni valóság tiszteletében és a bölcsességben mindenki mást felülmúl-

tok, hogy mennyire esztelen volna nem hinni az Istentől származó Lélekben, aki hangszerként mozgatta a próféták ajkát, s nem volt figyelemmel emberi nézetekre.

8.

1. Fontoljátok meg ti is, hogy kezdettől fogva egy ennek a világmindenségnek alkotó Istene, hogy osszátok Ti is a mi hitünk érvét. Ha kezdettől fogva két vagy több isten volt, vagy azonosak voltak, vagy különbözők. 2. Nem tartozhattak azonban ugyanabba a kategóriába¹⁸. Ha ugyanis istenek lennének, nem lennének hasonlóak. Ellenben, mivel keletkezés nélküliek lennének, nem volnának hasonlóak, mert a létesített dolgok mintáikra hasonlítanak¹⁹, a keletkezés nélküliek nem hasonlítanak, mert nem valamiből és valamire való tekintettel jöttek létre. 3. Ha, ahogyan a kéz, a szem, a láb egy testnek a részei, és belőlük egy test kerekedik ki, ugyanúgy az Isten is, arra így válaszolunk: ahogyan Szókratész – mivel született és mulandó – részekből áll egybe, részekre is bontható, de Isten nem keletkezett, nincs kitéve hatásoknak, nem osztható fel, tehát nem is áll részekből. 4. Ha mindez azoknak a tulajdonsága, amik keletkeztek, a világot teremtő Isten pedig felülmúlja ezeket és ha ezek a tulajdonságok az általa teremtetten és elrendezett dolgoké, akkor hol a másik isten vagy a többi isten?²⁰ Ha ugyanis a világot, mely gömbölyű, szférák és az égi testek zárják körül, a világ Teremtője meg felsőbbrendű a teremtetten dolgoknál, Ő ezek gondviselője, hol van hely a másik istennek, vagy a többi istennek? A világban nincs, mert az más istenhez tartozik. A világ körül nem lehet, mert a világ is más Istené, aki azt teremtetten, s fölötte áll. 5. Ha tehát nincs a világban, de a világ körül sincs, mert mindent a világ körül emez foglal el, akkor hol van? Felsőbbrendű a világnál és Istennél, vagy egy másik világban van, vagy más világ körül? De ha egy másik világban van, vagy egy másik világ körül, akkor már nem körülöttünk van,

(a világon sem uralkodik), hatalma sem nagy, (mert körülírt helyen van). 6. Ha pedig egy másik világban sincsen, (mert ennek a világnak a Teremtője mindent betölt), sem egy másik világ körül nincs, (mert ezt a világot lefoglalja Alkotója), akkor nincs is, mert nincs, amiben lenne. Mi tennivalója volna egyébként, amikor a világ másé, ő maga meg a világ Teremtője felett áll, nincs sem a világban, sem a világ körül²²? 7. Vagy van valamilyen más hely, ahol megállhat az, ami a lét ellenében jött létre? Nem, mert Isten és Isten dolgai felette állnak. Mi hely marad még a világ fölött, melyet betölthet? 8. Lehet talán gondviselő? Ha nem teremtett semmit, nem lehet gondviselő. Ha nem képes semmit teremteni, nem lehet gondja semmire, s ha nincs hely, melyet elfoglalhatna, akkor csak a világ teremtő Istene az egyedüli, aki kezdettől fogva létezik.

9.

1. Ha ilyenfajta gondolatokkal megelégednénk, bárki emberi tannak tarthatná tanításunkat. Mivel azonban a próféták szavai erősítik meg érveinket, – s gondolom Ti is, hiszen igen tanultak vagytok, és igen buzgólkodtok a tudományok terén, nem ismeretlen előttetek, amit Mózes, Izaiás, Jeremiás, vagy a többi próféta írt, akik elragadtatásban mondták ki azokat a gondolatokat, amiket az isteni Lélek sugallt nekik, a Lélek pedig eszközként használta őket, ahogyan a furulyás szokta fújni furulyáját²³. Mít mondtak hát ők? 2. „Az Úr a mi Istenünk, mást ne hasonlítsanak hozzá!” (vö. Kiv 21, 2–3 Bar 3, 36). Ismét: „Én vagyok az Isten, az első és utolsó, rajtam kívül nincs Isten” (Iz 44, 6 és 41, 4). Hasonlóképpen mondja: „Nem volt más Isten, sem előttem, sem utánam nem lesz; én Isten vagyok és nincs más rajtam kívül” (Iz 43, 10–11). Nagyságáról pedig: „Az ég az én trónom és a föld lábam számolya. Milyen hajlékot építenétek nekem, vagy miféle hely nyugalmam helye?” (Iz 66, 1). 3. Rátok hagyom,

alaposabban is kutassátok a jövendöléseket a könyvekben, hogy kellő megfontolással magatok vessetek véget az ellenünk elkövetett jogtalanságoknak.

10.

1. Eléggé bizonyítottam nektek, hogy istentelenek nem vagyunk, valljuk az egy, keletkezés nélküli, örök, láthatatlan, szenvedélyektől mentes, felfoghatatlan, fénnel és szépséggel, Lelkével és kimondhatatlan hatalmával körül-vett Istent, aki a tőle származott Ige által rendezte el és tartja fenn a világmindenséget. 2. Azt is gondoljuk, hogy Istennek Fia van. Senki ne tartsa nevetséges beszédnek, hogy Istennek Fia van. Mi ezt nem úgy gondoljuk, ahogyan a költők mítoszai elbeszélik, melyek szerint az istenek sem bizonyulnak jobbaknak az embereknél, nem így gondolkodunk az Atyáról és a Fiúról. Ezzel szemben: a Fiú Isten Fia, az Atya Igéjének formájában (idea) és tevékeny erejében²⁴, az ő hasonlatosságára és általa lett minden, mert egy az Atya és a Fiú. Mivel a Fiú az Atyában van és az Atya a Fiúban, a Lélek egységében és erejében, Isten Fia az Atya értelme és gondolata. 3. Ha nagy bölcsességekben tudni szeretnétek, hogy mit jelent a „Fiú”, kifejtem röviden: az Atya első szülöttét, nem a keletkezés értelmében, (hiszen Isten az örök értelem, akiben megvan a gondolat, az Ige kezdettől fogva, mivel öröktől fogva értelmes lény), hanem azért jött elő, hogy mint mintaszerű forma és tevékeny erő legyen minden anyagi dologban, mely a minőség-nélküli létezőhöz hasonló, ilyen az egész anyagi természet²⁵, és alá van vetve az igazságszolgáltatásnak, a durvább és finomabb részecskék keveredése²⁶ jellemző rá. 4. A prófétai Lélek is összhangban van ezzel a tanítással: „Az Úr alkotott engem útjai kezdetén műveire” (Péld 8, 22). És valóban, a prófétai megnyilatkozásokban Isten kiáradásának mondják a Szentlelket (vö. Bölcs 7, 25), aki kiárad és visszatér, mint a Nap sugara. 5. Ki ne csodálkozna, hogy

istenteleneknek mondanak minket, akik Atyaistenről, Fiúistenről és Szentlélekről beszélünk, bizonyítva az egységben a hatalmat és a különbséget a rangban? Az istenségre vonatkozó tanításunk ezzel még nem fejeződik be, hanem az angyalok és a szolgáló szellemek sokaságát is ismerjük, akiket a világ teremtető Istene Igéje által osztott szét és rendelt az elemekhez, az éghez és a földhöz, hogy jó rendje legyen mindennek, ami bennük van.

11.

1. Ne lepődjetek meg, ha részletezem tanításunkat. Azért fejtem ki alaposabban, hadd tudjátok meg az igazságot, s el ne ragadjon benneteket a közönséges és értelemellenes vélemény. Arról is meg akarunk győzni Titeket, hogy nem vagyunk istentelenek, sőt azok a tételek, melyekhez ragaszkodunk, nem emberi eredetűek, hanem Isten tanított minket azokra. 2. Milyen az a tanítás, amelyben felnevelkedtünk? Megmondom nektek: szeressétek ellenségeiteket, áldjátok átkozóitokat, imádkozzatok üldözőitekért, hogy mennyei Atyátok fiai legyetek, aki napját felkelti jókra és gonoszokra egyformán, ugyanúgy árasztja sugarát igazakra, mint igaztalanokra (vö. Mt 5, 44-45). 3. Engedjétek meg tehát nekem, mint aki bölcselő uralkodók előtt tartom védőbeszédemet, hogy hangos szóval, jól hallhatóan, nyíltan és bizalommal adhassam elő érveimet. Kik azok, akik a következtetéseket megoldják, a kétértelműségeket feloldják, megvilágítják egy-egy szó származását, vagy megtanítják azt, melyek egynevűek, melyek hasonlónevűek, mi az állítmány és tétel, mi az alany és állítmány közötti különbség, akik azt állítják, hallgatóikat az ilyen és efféle tanokkal boldoggá teszik, akik annyira megtisztították lelküket, hogy az ellenséget nem gyűlölik, hanem szeretik, és az őket átkozókat – ez igen nagy mérsékletre vall – szitkozódás helyett áldják, s imádkoznak azokért, akik életükre törnek? Mások, ellenkezőleg, folyton rossz-

indulatúan nyomoznak ezek után, állandó vágyuk, hogy valami gonoszat cselekedjenek, dolguk a szavakkal való művészkedés, és nem a tettekkel való bizonyítás. 4. Köztünk találtak műveletlent és kézművest, idős asszonyokat, akik szavakkal ugyan nem tudják kimutatni a tanításból eredő jót, az elhatározásukból származó hasznat azonban cselekedetekkel bizonyítják, mert nem szavakra emlékeznek, hanem jó tetteket mutatnak fel. Ha megütik őket, nem ütnek vissza, ha megrabolják őket, nem perlekednek, a kérőnek adnak, felebarátjukat mint önmagukat szeretik (vö. Mt 5, 39–40, 42 43; Lk 6, 29–30 Mt 22, 39).

12.

1. Lehetnének-e ilyen tiszták, ha nem azt gondolnánk, hogy Isten az emberi nem előjárója? Bizonyára nem. Mivel azonban hisszük, hogy az egész itt leélt életről számot kell adnunk a minket és a világot teremtő Istennek, ezért döntünk a mértékletes, emberséges és kemény életmód mellett, s nem gondoljuk, hogy bármi rossz történhet velünk itt, még ha egyesek életünket is elveszik, mert odaát megkapjuk a nagy Bírótól a szelíd, jóságos, mértékletes életmód jutalmát. 2. Platón²⁷ azt mondta, hogy Minosz és Radamantüsz ítéli és bünteti meg a gonoszokat, mi viszont azt állítjuk, hogy lehet akár Minosz vagy Radamantüsz atyja is, még az sem kerül el Isten ítéletét. 3. Akik azt tartják, hogy ez az élet nem más, mint „együnk, igyunk, mert holnap úgyis meghalunk” (Iz 22, 13; 1 Kor 15, 32), s állítják, hogy a halál álom és felejtés (mivel a halál és az alvás ikertestvérek)²⁸, el lehet hinni azok istenfélelmét? A mi vallásosságunknak meg nincs hitele, akik ezt az életet rövidnek, csekély értékűnek tartjuk, egyedül az hajt bennünket, hogy megismerjük Istent és a tőle származó Igét, a Fiú és az Atya kapcsolatát, az Atya és Fiú közösségét, hogy mi a Lélek és miben áll egységük, mi az egyesültek közötti különbség, nevezetesen az Atyáé, Fiúé és a Léleké,

az általunk reméltet annál sokkal jobbnak tartjuk, semmint szóval kifejezhető volna, ha mindennemű igazságtalanságtól tisztán jutunk el rá, de mindaddig is sokkal emberségebbek vagyunk, mivel nemcsak barátainkat szeretjük, mert mint mondja: „Ha csak azokat szeretitek, akik titeket szeretnek, és csak azoknak adtok, akik nektek is adnak, milyen jutalmat érdemeltek?” (vö. Lk 6, 32 Mt 5, 46), ilyenek vagyunk, így élünk, hogy elkerüljük az elítélést? 4. A számos fontos dolog közül ez egy kicsi, kevés a sok közül, hogy többel ne terheljünk Titeket. Aki a méz és az ecet milyenségét vizsgálja, az egész kevésből is meg tudja állapítani, hogy jó-e.

13.

1. Mivel azok többségének, akik minket vádolnak istentelenséggel, még csak halvány sejtelmük sincs Isten természetéről, sem teológiai, sem természetes alapon nincs betekintésük az Istenre vonatkozó tanításba, az áldozati törvényekkel mérik a vallásosságot, nekünk hánytorgatják fel, hogy nem ismerjük el a városok isteneit, ezért hallgassatok meg engem Uralkodók mindkét kérdésben, s legelőször arról szólok, hogy mi nem mutatunk be áldozatot. 2. A világmindenség Teremtőjének és Atyjának nincs szüksége az áldozati vére és húsrá, sem a virágok és fűszerek illatára, lévén ő maga a tökéletes jóillat, aki nem szorul semmire, nincs hiánya semmiben. Számára az a legnagyobb áldozat, hogy tudjuk, ki feszítette ki és ki illesztette össze a mennyei szférákat, ki szilárdította meg középpontként a földet, ki gyűjtötte össze a vizeket a tengerbe, ki ékesítette csillagokkal az étert, kinek a műve, hogy a föld magvakat sarjasszon, ki teremtette az állatokat és az embert²⁹. 3. Ha mi Istenünkről azt tartjuk, hogy a világmindenséget tudással és hozzáértéssel kormányzó és fenntartó Teremtő, aki felügyel rá, és akihez jámbor kezünket emeljük,³⁰ akkor milyen hekatombára lenne szüksége?

4. „S őket is áldozatokkal, szép fogadalmas imákkal,
és boritallal és illattal meg tudja az ember
engesztelni esengve, ha vétett és ha hibázott.”³¹

Mi közöm lenne az egészen elégő áldozatokhoz, ha Istennek nincs szüksége ezekre? Mít kezdenék az áldozatokkal, mikor szeplőtelen áldozatot és ésszerű szolgálatot kell felajánlani? (Róm 12, 1)³²

14.

1. Az is szokásos kérdésük, hogy mi miért nem tiszteljük és ismerjük el azokat az isteneket, amelyeket a városok tisztelnek. Az istenek tisztelete tekintetében még azok sem egyeznek meg egymással, akik istentelenséget fognak ránk, ők sem tudják, melyikeket ismerjék el. Az athéniek isteneknek tartották Keleoszt és Metaneírat,³³ a spártaiak meg Menelaoszt, akit ünnepeltek és áldozatokat is mutattak be neki, akinek nevét viszont a trójaiak még hallani sem akarják, hanem Hektort ünneplik, a khiosziak meg Arisztaioszt,³⁴ akiről azt gondolják, hogy ő Zeusz és Apollón; a thaszasziak Theagenészt, aki az olümpiai játékokon gyilkosságokat is követett el,³⁵ a szamioniak Lüszaandroszt tisztelték annyi öldöklés és gonoszság elkövetése után. (Tisztelték Alkmét, Hésziodoszt meg Médeiát, a kilikiaiak Niobét is). A szicíliaiak Bütakidész fiát, Philipposzt tisztelték, az amathuszaiak Oneszilaoszt, a karthágóiak pedig Hamilcart.³⁶ Egy nap nem volna elegendő felsorolásukhoz. 2. Mikor még maguk között sem egyeznek meg, hogy kiket tartsanak isteneknek, akkor miért vádolnak bennünket, ha nem osztjuk nézetüket? Nem nevetséges az, ami az egyiptomiaknál megy? A templomokban az imák közben úgy verik a mellüket, mintha halottakat siratnának, s mégis mint isteneknek mutatnak be áldozatokat. De ez még semmi. Az állatokat is isteneknek tartják, levágják a hajukat, ha ezek az állatok megdöglenek, templomaikban

temetik el azokat, és nyilvános gyászt tartanak. 3. Ha tehát mi istentelenek vagyunk, mert nem veszünk részt szertartásaikon, akkor minden város és nép is istentelen, mert nem mind ugyanazokat az isteneket tiszteli.

15.

1. Tegyük fel azonban, hogy mind ugyanazokat ismerik el. Akkor mi van? Mivel sokan nem tudják megkülönböztetni, hogy mi az anyag, mi Isten, mi a kettő közötti különbség, az anyagból készített bálványok elé járulnak, s miattuk boruljunk le mi is, akik különbséget teszünk a kezdet nélküli és a keletkezett dolog között, elválasztjuk egymástól ezeket, mint a létezőt és a nem létezőt, és a szellemit és érzékit is megkülönböztetjük, mindegyiket megfelelő névvel illetjük, akkor mi is álljunk oda a bálványok elé és boruljunk le előttük? 2. Ha az anyag és Isten azonos, egy és ugyanannak a dolognak van két neve, s vallástalanok vagyunk, mert a követ és a fát, az ezüstöt és az aranyat nem tartjuk isteneknek. Ha ellenben ezek egészen különböző valóságok, s olyan különbség mutatkozik közöttük, mint a művész és az alkotás között, akkor miért vádolnak minket? Mert ahogyan a fazekashoz viszonyul az agyag (az agyag az anyag, a mester a fazekas), úgy viszonyul egymáshoz a teremtő Isten és az ő művészetének engedelmességedő anyag. Ahogyan az agyag mesterség nélkül nem tud edénnyé formálódni, úgy a minden alakot felvevő anyag sem tudott tagolódni, alakot és formát ölteni, rendeződni a teremtő Isten nélkül. 3. Ahogyan a cserépedényt nem tartjuk többre alkotójánál, sem a fiolákat és ezüst vázákat az ötvösnél, hanem a bennük megmutatkozó művészet alapján a mestert magasztaljuk, aki az edényekből származó dicsőséget learatja, övé a hírnév, ugyanígy van ez Isten és az anyag viszonyában, az elrendezett dolgok viszonyából méltán nem az anyagé a tisztelet és dicsőség, hanem annak teremtő Istené. 4. Mert ha az anyag formáit tekintjük

isteneknek, akkor érzéketleneknek mutatkoznánk az igaz Istennel szemben, egyenlővé téve a romlandót és mulandót az örökkévalóval.

16.

1. Bizonyos, hogy ez a tágas világ szép, terjedelmével, elhelyezkedésével, a sarkok és az ekliptika körüli dolgok elrendezésével, szférikus formájával. 2. Az elétek, vezetőik elé járuló alattvalók is köszöntenek Titeket, hiszen töletek nyerik el kéréseik teljesítését, alkalmasint megcsodálják császári székhelyeteket, annak szép díszzeit, Titeket pedig, akiktől minden függ, minden szempontból, mindennek fölött dicsérnek. 3. Ti királyok, Ti magatoknak ékesítitek a császári palotákat, a világ azonban nem azért lett, mert Istennek szüksége volt rá, hiszen Isten önmagában minden: megközelíthetetlen fény,³⁷ tökéletes rend, szellem, hatalom, értelem. Ha tehát a világ gondosan felépített, ritmikusan működő hangszer, mely azt a melódiát zengi, amit hangozója és kezelője leüt rajta, akkor nem a hangszert, hanem a harmonikus dallam szerzőjét tiszteltem. A versenyeken sem a citerákat koszorúzzák meg a versenybírák, eltekintve a citerásoktól. Vagy – ahogyan Platón³⁸ mondja – Isten művészete nagyszerűségének megcsodálása elvezet a művészhöz.³⁹ Legyen akár lényeg, akár test – amint a peripatetikusak mondják⁴⁰, – a testet mozgató oknak, Istennek a tiszteletéről nem szabad megfeledkezni, s visszazuhanunk a nyomorult és szegényes elemekhez,⁴¹ tisztelve a hatásoknak kitett anyagot, csupán azért, mert ők az étert hatásoktól mentesnek tartották.⁴² Még ha Isten erőinek gondolná is bárki a világ részeit, nem ezen erők elé járulunk tisztelettel, hanem alkotójukat és urukat tiszteljük. 4. Nem kívánhatom az anyagtól azt, amije nincs, sem Istent mellőzve nem tiszteltem az elemeket, melyek nem képesek többre, mint amire parancsot kaptak; ha észrevehető is a szépség a Teremtő művében, ez mégis az anyag természetében rejlik.

Platón szava is tanúsítja: „Amit égnek és világnak nevezett, azt az atya nagy boldogságban részesítette, de részesítette a testben is, ezért lehetetlen, hogy részese ne legyen a változásoknak”⁴³. 5. Ha tehát meg is csodálom az eget és a műalkotás elemeit, azokat mégsem imádom istenekként, mert tudom, bennük van a bomlás törvénye, akkor hogyan nevezhetném isteneknek azokat, amikről tudom, hogy emberek alkotásai? Gondolkodjatok el ezen csak egy kicsit is!

17.

1. Amikor védekezünk, akkor szükség van a pontosabb számadásra is a neveket illetően, mert némelyek egészen újak, valamint a bálványképekről, melyek tegnapiak, vagy tegnapelőttiek, amit Ti még jobban is tudtok, mert mindenben és mindenekelőtt a régiek szokásait követitek. Azt mondom: Orpheusz, Homérosz és Hésziodosz voltak azok, akik összeállították nemzetségtáblájukat és neveket adtak az úgynevezett isteneknek. 2. Ezt tanúsítja Hérodotosz: „Úgy látom, hogy Hésziodosz és Homérosz négyszáz évvel, s nem többel, korábbiak nálam. Ők adták a görögöknek az istenek nemzetségtábláját, az istenneveket, elosztották tisztségeiket és mesterségeiket, leírták megjelenésüket”⁴⁴. 3. Nem is ábrázolták őket, amíg nem létezett a festő- és szobrászművészet, nem volt meg ez a szokás, amíg nem volt a szamoszi Szauros, a szükioni Krató, s a korinthuszi leány. Szauros találta fel az árnyékrajzot, amikor egy napfényben álló ló körvonalait kirajzolta; a festés feltalálója Krátón volt, aki egy fehér táblán kiszínezte egy férfi és egy asszony alakjának körvonalait. A dombormű mintázását a korinthuszi lány találta fel: szerelembe esett valakivel, akinek árnyékát kirajzolta a falra, mely mellett aludt, aztán atyja, aki fazekas volt, mivel nagyon tetszett neki a hasonlatosság, kivéste a körvonalat, majd kitöltötte agyaggal, s ezt a képet ma is őrzik

Korinthoszbán. Ezek után következtek: Daidalosz, Theodórosz, Szmilisz, akik a szobrászat és mintázás feltalálói voltak. 4. Ilyen rövid idő óta vannak bálványok és készítenek bálványszobrokat, úgyhogy minden egyes isten készítőjét meg tudjuk nevezni. Daidalosz tanítványa, Endoiosz készítette az efezusi Artemisz szobrát és Athéné régi, olajfából faragott szobrát (vagy Athéláét, mert az „athélé”, a „nem szoptatott”, mert így beszélnek róla misztikusabb értelemben), és az ülő Athénét. Az Apollón Püthiosz szobra Theodórosz és Teleklész munkája. Tektaiosz és Angelióon műve a déloszi Apollón és Artémisz. A szamoszi és argoszi Héra pedig Szmilisz kezének alkotása. . . A knidoszi Aphrodité-hetéra Praxitelész egy másik szobra, az epidauroszi Aszkléioszt pedig Pheidiasz mintázta meg. 5. Egyszóval: egy sem kerülheti el, hogy emberi kéz munkájával ne azonosítsák. Ha ugyanis istenek, miért nincsenek kezdettől fogva? Miért későbbiek alkotóiknál? Létrejöttükhöz miért van szükség emberi művészetre? Mindezek föld, kő, anyag és gondos művészet.

18.

1. Mivel azt mondják némelyek, ezek csak képek, de léteznek azok az istenek, akiknek a képei, és az előttük végzett könyörgéseket és áldozatokat az isteneknek kell tulajdonítani, nekik szólnak, hisz másként nem lehet az istenekhez közeledni, csak ilyen módon, („mert amikor nyilván jelenik meg, szörnyű az isten”⁴⁵), és ennek jeleként hozzák fel néhány bálványszobor hatását, ezért vizsgáljuk meg a nevükben rejlő erőt. 2. Hatalmas uralkodók, kérlek Titeket, még mielőtt érvelni kezdenék az igazság mellett, bocsássatok meg nekem; nem a képmások elmarasztalása a célom, hanem az ellenünk felhozott vádak eloszlatása, a mi elhatározásunk indítékának feltárása. Ti magatok is, saját erőitekből kikutathatjátok a mennyei királyságot, mert minden a kezetekben van, apa és fia, akik fentről nyerté-

tek el a királyságot, mert a király lelke Isten kezében van, amint a prófétai Lélek mondja (Péld 21, 1), s ugyanígy rendelődik alá minden az egy Istennek és a tőle származó Igének, akit mi tőle el nem választható Fiúnak gondolunk. 3. Mindenekelőtt ezen gondolkodjatok el. Nem kezdettől ahogy léteztek az istenek – így mondják –, hanem mind ugyanúgy jött létre, mint mi. Ezzel egyetért mindenki, ahogy Homérosz mondja: Ókeanosz az isteni ős, s Téthüsz anyja.⁴⁶ 4. Orpheusz pedig, (aki elsőnek neveiket is kitálalta és születésüket leírta, elbeszélte mindegyik tetteit, és általában mindenki a lehető legmegbízhatóbbnak tartja, amit az istenekről mondott, a legtöbb esetben őt követi Homérosz is, amikor az istenekről beszél), a vízből származtatja első nemzetségüket: „Ókeanosz..., ő az első nemző, mindennek az apja”. 4. Véleménye szerint a víz volt mindennek az eredete, a vízből keletkezett a nyálka, és a kettőből jött létre egy élőlény, az oroszlánfejű kígyó, közöttük az isten arca. Ennek neve volt Kronosz és Héraklész. 5. Ez a Héraklész mérhetetlen nagy tojást nemzett, mely telve volt nemzőjének roppant erejével, s ez a dörzsölés folytán kettétört. Felső része lett az ég, az alsó a föld. Így jött elő a kettős testű isten, a föld. 6. Az ég és a föld nászából született a női nemzetség, Klóthó, Lakheszisz, Atroposz, a százkezű férfiak, Kottüsz, Gürgész, Briareosz, a küklopszok, Brontész és Szteropesz, s Argész. Az ég ezeket megkötözve a Tartaroszba taszította, mert megtudta, hogy leszármazottai elragadják tőle a vezetést. A föld megharagudott ezért és megszülte a titánokat:

„Föld úrnőnk mennyei gyermekeket szült,
kiket az emberek „titánoknak” is hívnak,
mert ők állnak bosszút a csillagszerű hatalmas égen.⁴⁸”

19.

1. Ez az istenek és a mindenség keletkezésének a kezdete szerintük. Mi ez hát? Minden lényt istennek mondanak, mert kezdete van. Ha nem voltak és lettek, mint állítják róluk, akkor nincsenek is. Mert vagy kezdet nélküli, s örökké létezik, vagy keletkezik és el is múlik. 2. Itt nincs is eltérés köztem és a filozófusok között. „Mi az, ami örökké van, nincs keletkezése, avagy mi az, ami keletkezett, de nincs soha?”⁴⁹. A szellemről és érzékiről értekezve Platón azt tanítja, hogy az örök létező szellemi, nincs keletkezése, a nem létező, az érzékelhető az, ami keletkezik, kezdete van és megszűnik. 3. Ezen az alapon állítják a Sztoa bölcselei, hogy a világmindenség kiég és ismét létrejön, a világ újra kezdődik. Az ok szerintük kettős, az elsődleges és cselekvő (létesítő), mint a gondviselés, és a szenvedő és változó-kony, mint amilyen az anyag, de az lehetetlen, hogy a gondviselés alapján keletkezett világmindenség ugyanabban az állapotban maradjon meg, hisz hogyan lehetne maradandó azoknak a létezőknek az állapota, melyek nem természetesek, hanem létesítettek? Ha az istenek vízből keletkeztek, miért lennének jobbak, mint az anyag? 4. Szerintük azonban nem is mindennek a víz az eredete. Az egyszerű és egyforma elemekből ugyan mi keletkezhet? Az anyagnak művészre, a művésznak anyagra van szüksége. Hogyan alakulnának ki a formák az anyag és a művész nélkül? Annak nincs értelme, hogy az anyagot Istennel ősibbnek tartsák, mert a teremtető oknak szükségképpen meg kell előznie a létesített dolgokat.

20.

1. Ha csak addig mennének el állításaikban, hogy az istenek keletkeztek és a vízből jöttek létre, és csupán ez volna képtelenség az istenekről szóló beszédükben, csak azt bizonyítanám, hogy a felbomlást semmi olyan el nem kerüli, ami keletkezett, s áttérnék a további vádakra.

2. De még testalkatukat is leírják. Héraklészről beszélnek, hogy ő a sárkányba burkolódzott isten, mások százkezünek nevezik, s Zeusz leányáról, akit Rea anyától, avagy az ő Démétérétől⁵⁰ nemzett, azt beszélnek, a rendes helyén volt két természetes szeme, másik kettő a homlokán, hátul állatarca volt, továbbá szarvai, amiért Rea megijedt a szörnyű gyermektől, s nem adta oda neki a keblét, ezért misztikusan Athélának, általában azonban Perszephónénak, Kórénak nevezik, de nem azonos a szűznek nevezett Athénéval.⁵¹ 3. A történetek részletes elbeszélői mindezt világosan tudni vélik, hogy Kronosz hogyan vágta le apja szeméremtestét és ledobta kocsijáról, hogy az megölte és lenyelte fiúgyermekét, Zeusz meg megkötözte apját, s a mélységbe taszította, (pont így tett Uranosz is fiaival), megküzdött a titánokkal a dicsőségért, üldözte anyját, Reát, mert nem akart nászra kelní vele, amikor Rea kígyóvá vált, akkor ő is kígyóvá vált, a Héraklészről nevezett hurokkal megfogta, hogy közösüljön vele, együtt-hálásuk jelképe Hermész botja, majd hogy leányát, Perszephónét is erőszakkal hatalmába kerítette, őt is kígyó alakjában, s ebből a nászból született Dionüszosz. 4. El kellett mondanom, mert így van. Mi szép és tisztességes van az ilyen történetben, hogy hihető is legyen? Kronosz, Zeusz és Koré, meg a többiek istenek? És még testformájuk! Melyik ítélő képességgel megáldott és értelmes ember hiszi el, hogy az istentől egy vipera származik? Orpheusz:

Phanész most más félelmetes fajt nemzett
a szent méhből, látni is félelmetes viperát,
fején hosszú sörény, arca gyönyörű
kinézetre, többi része félelmetes kígyóé,
a nyakszirtjétől kezdve—⁵²

Vagy azt kell elfogadni, hogy Phanész maga, az elsőszülött isten (aki a tojásból emelkedett ki), neki volt kígyóteste, vagy hogy Zeusz azért nyelte el, hogy mérhetetlenné

váljon? 5. Ha tehát semmiben sem különböznek a legvadabb állatoktól, (pedig nyilván különbözniök kell a földiektől és az anyagból készített dolgoktól az isteneknek), akkor nem is istenek. Minek járuljunk elébük, akik állatok módján születtek, maguk is állatformájúak, csúfak?

21.

1. Már ha csak annyit állítanának, hogy testük, vérük, magjuk, haragjuk és vágyuk van, akkor is elégséges alap volna ahhoz, hogy nevetséges beszédnek tartsuk az ilyeneket, mert Istenben nincs harag, nincs vágy, nincs gerjedelem, nincs gyermeknemző magja. 2. Tegyük fel, hogy van testi alakjuk, de álljanak felette a haragnak és indulatnak, nehogy így tűnjön fel Athéné:

„Zeusz atya ellen bosszúsan, s elfogta a vad düh”⁵³.

Héra meg így mutatkozik:

„Héra azonban nem rejtette szívébe haragját”⁵⁴.

Ne fogja el őket szomorúság sem:

„Jaj, be nagyon szeretett férfit látok szemeimmel,
mint üzik bástyák körül őt: sír bennem a lélek. . .”⁵⁵.

Én bizony még az emberek között is oktanoknak, művelteneknek tartom azokat, akiket elfog a harag és a bánat. Hát még, ha az „istenek és emberek atyját”, és siratja fiát:

„Jaj nékem, Szarpédónt, kit legjobban szeretek, most
így leigázza a Moira, Menoitidész keze által”⁵⁶.

Mert panaszkodott ugyan, de nem tudta megmenteni a veszedelemtől: „Szarpédón, Zeusz gyermeke: s ő a fiát nem is óvja”⁵⁷.

Ki hívná istentisztelőknak, és nem inkább istenteleneknek azokat, akik ilyen mesékkel hozakodnak elő? 3. Tegyük fel, legyen testük, de Aphrodité testét ne sebezze meg Diomédész:

„Tüdeusz gyermeke sebzett meg, dölőfős Diomédész”⁵⁸

Avagy, amikor Árész ejt sebet a lelkén:

„engem, a sántát, Aphrodité, Zeusz leánya örökké
hogy megvet, s a veszélyes Arésszel esik szerelembe”⁵⁹
... „ott vert rajta sebet, szép bőrét áthasította”⁶⁰.

A harcban oly félelmetes, aki Zeust segítette a titánok elleni harcban, gyengébbnek tűnik Diomédésznel: „mint dzsida-rázó Árész. . . tombolt”⁶¹. Némulj el Homérosz, az Isten nem tombol. Te azt mondod, gyilkosság szennyezi be és árt az embereknek az isten: „Árész, gyilkos Árész, vérmocskolt, bástyalerontó”⁶², és még fogságát és házasságtörését is elbeszéled?

„Végigdőltek az ágyon ketten: rájuk is omlott
erre a fortélyos Héphaisztosz mesteri lánc,
tagjaikat mozdítani már, megemelni se tudták”⁶³.

4. Hát nem sok ilyen szégyenletes pletykát terjesztenek az istenekről? Uranoszt férfitlanítják, megkötözve a Tartaroszbába dobják Kronoszt, a titánok fellázadnak, Sztüx meghal a csatában, s még holtaknak is tüntetik fel őket, szeretkeznek egymással, szeretkeznek az emberekkel:

„Jó Aineiasz volt, kit a fénylő Aphrodité szült,
Ida hegyén a halandóval szerelembe vegyülve”⁶⁴.

Hát nem szeretkeznek? Nemde szenvednek? Ha istenek, akkor ne kerítse őket hatalmába a vágy! S ha isten isteni rendeletre testet vesz fel, akkor már a vágy rabszolgája?

5. „Mert soha még nem igázta le így körülöntve a lelkem
bent keblemben a vágy sem földi, sem isteni nőért:

sem mikor Ixion felesége után epekedtem,
sem mikor Akrisziosz lányáért, szép Danaéért,
sem mikor híres Phoinix nemzette leányért,
sem mikor Szemeléért s thébai Alkménéért,
sem mikor úrnő Démétérért, széphajú nőért,
sem mikor nagy Létóért, s magadért sem idáig”⁶⁵.

Születik, elmúlik, nincs benne semmi, ami egy istenre jellemző. Sőt, még embereknek is szolgálnak:

„Admetosz háza, benned én a szolgaság
Kenyerét isten-létemre szívesen evém”⁶⁶,
és nyáját legeltet:

„E földre jöttem, szolgálatba álltam itt,
És ezt a házat híven őrzém mindmáig”⁶⁷.

Admetosz tehát nagyobb mint az isten. 6. Ó te jó, te bölcs,
aki mások jövőjét előre láttad, nem jövendölted a szerető
megölését, hanem saját kezeddél gyilkoltad meg barátodat:

„És én reméltem, hogy Phoibosz isteni ajka hazugságot
nem ismer,

hanem a jövendölés művészetét harmatozza,
mert Aiszkhülosz hazugsággal vádolja meg Apollónt:
Ő maga zeng himnuszt, jelen volt maga is a lakomán,
ily szavakat szólott, s ő az, aki megölte
gyermekemet.”⁶⁸

22.

1. Ezek azonban talán csak költői tévesztések, s lehet, hogy van bennük valami tudományos jelentés, mint ebben is: „Zeusz tündöklő, (mint Empedoklész mondja), Héra élethozó, s Aidóneusz, Nesztisz meg könnyekkel áztatja az emberi forrást”⁶⁹. 2. Ha tehát Zeusz tűz, Héra meg föld, Aidóneusz pedig levegő, Nesztisz víz, ezek az elemek – a tűz, víz, levegő – egyike sem isten, akkor Zeusz sem az, Héra sem, Aidoneusz sem, mert az Isten által elválasztott anyagból nyerik létüket és keletkeznek:

„Tűz, víz, föld és a lég nyájas fensége,
és add a barátságot még ezekhez”⁷⁰.

3. Hogyan nevezhetők isteneknek azok az elemek, melyek a barátság nélkül nem képesek fennmaradni, mert a viszály összezavarja azokat? Empedoklész szerint a barátság kormányozza, irányítja az egységre lépőket, az irányító pedig uralkodik. Ha tehát egynek állítjuk az uralkodó és az uraltak feletti hatalmat, a változékony, mulandó, folyton

alakuló anyagot eggyé tesszük a keletkezés nélküli, örökkévaló, önmagával mindig azonos Istennel. 4. A sztoikusok szerint Zeusz forró lényeg, Héra a levegő⁷¹, Poszeidoniosz – már nevével elkerülhetetlenül kimondjuk – az, ami itálnak való. Mindenki másként és másként beszél az istenek természetéről, egyesek a kettős természetű levegőt nevezik a hímnős Zeusznak, mások az időváltozás korának hívják őt, mint aki mérsékelt időt hoz, csak ezért is menekült meg Kronosz elől. 5. Mi azonban azt mondjuk a Sztoa híveinek: ha hiszitek a kezdet nélküli, legfőbb, örök Istent, a keverékek pedig mind egyformán az anyag változatai, és hiszitek Isten Lelkét, mely mindent átjár, s azt mondjátok, a különböző változatok miatt nevezitek más és más néven, a test meg Isten neme, és mivel a világégés értelmében az elemek változékonyak, a formákkal szükségképpen változniok kell a neveknek is, és csupán Isten Lelke maradandó, akkor ki tartja isteneknek ezeket, amely testek az anyag változásaival együtt változnak? 6. Akik pedig Kronoszt időnek mondják, azoknak így válaszolunk: Rea a föld, aki Kronosztól fogant és szült, amiért mindenek szülőanyjának nevezik, s hogy ennek az életmentő szervnek a lemetszése a férfi és nő egyesülését jelenti, melyet kívánsága után az anyaméhbe dobnak magként, s így nemződik az ember, aki magában hordja a vágyat, mely Aphrodité, Kronosz tombolása meg az időszakok váltakozása, mely megront élet és élettelen, a szakaszosan váltakozó idő pedig börtön és Tartaros, mely megsemmisít, azokhoz így szólunk: ha Kronosz a változékony idő, vagy ha ő az évszakok fordulása, akkor változik, ha sötét van, ha fagy van, ha esős idő, ezek mind változnak, az isteni természet ezzel szemben halhatatlan, mozdulatlan, változatlan, ezért sem Kronosz, sem bálványa nem isten. 7. Ami Zeuszt illeti, ha ő valóban a Kronosztól származó lég, melynek hímnemű alakja Zeusz, nőnemű pedig Héra (amiért nővére és felesége), változik, márpedig ha idő, akkor változása van. Az isteni

természet ezzel szemben nem változik és nincs benne másulás. 8. Mire lenne jó a további, nektek terhes beszéd, hogy külön-külön ki mit tanított a természetükről, mit gondoltak róla az írók, vagy mit tartottak Athénéről⁷², aki szerintük mindent áthat, vagy Izisről, akinek természete az aión, akitől minden ered, mondják, vagy Ozirisről, akit meggyilkolt testvére, Tüphón, Izisz pedig fiával, Horusszal keresésére indult, és amikor rátalált, sírt emelt neki, mely síremléknek mindmáig Oziriaké a neve? 9. Ide-oda hányódnak az anyag különféle nemei körül, eltévelyedtek a értelemmel belátható Istentől, az anyag fajainak részeit és elemeit teszik meg istennek, hol ezzel, hol azzal a névvel ruházva fel őket, Ozirisznek hívják, (mert a misztériumban tagjai, avagy a magok megtalálásakor így kiáltanak Izishez: „Megtaláltuk! Örvendjünk!”), a szőlő termését Dionüszosznak, a szőlő magját Szemelének, a Nap sugarát meg villámnak nevezik. 10. Minden mást tesznek azok, akik mítoszokat költenek, mint teologizálnak... mert nem tudják, hogy éppen amivel isteneik miatt védekeznek, azzal erősítik meg ellenük szóló érveinket. 11. Mi köze Európának és a bikának, a hattyúnak és Lédának a földhöz és a levegőhöz, hogy Zeusz velük való gyalázatos násza a föld és levegő egyesülése legyen? 12. Miután azonban nem láthatják Isten nagyságát, nem is tudnak hozzá értelemmel felemelkedni, (mert nincs bennük vonzódás a mennyei térséghez), elvesznek az anyag formáiban, a változékony elemeket teszik meg isteneknek, miután ezekhez hullnak vissza. Olyan ez, mint amikor valaki a kormányos helyett a hajót tiszteli, melyen utazik. Ahogyan a hajó mindenkinek készült, de kormányos nélkül vajmit ér, az elrendezett elemeknek sincs hasznuk Isten gondviselése nélkül. A hajó sem szeli magától a habokat, az elemek sem mozognak a Teremtő nélkül.

1. Ti, akik belátásban mindenkit felülmúltok, ezt válaszoljátok: Akkor hogyan lehet valami hatékonyságuk a bálványoknak, ha nem léteznek azok az istenek, melyeknek állították azokat? Hiszen nem valószínű, hogy az élettelen és merev képmások maguktól is mozogni tudnának mozgató nélkül? 2. Azt mi sem tagadjuk, hogy egyes helyeken, városokban és népek között a bálványok nevében végbemennek bizonyos tevékenységek, de nem úgy, hogy egyeseket megsegítenének, másokat megszorítanának, hanem azért, mert bármely esetet előidézik, még nem tartanánk őket isteneknek. Mi inkább azt mérlegeljük, hogy Ti milyen okból tulajdonítottok efféle képességet a bálványoknak, és amelyeknek valamilyen hatásuk van, azoknak nevetek tulajdonítottok. 3. Nekem, aki ki akarom mutatni, hogy melyik bálványnak milyen hatása van, s hogy nem istenek, szükségem van néhány filozófus tanúságtételére, amikre hivatkozhatom. 4. Thalész az első, – mint véleményének gondos feljegyzői említik –, aki különbséget tett az isten, a démonok, a hősök között. Istent a világ értelmének ismerte el, a démonokat élőlényeknek tartotta, a hősökről meg azt gondolta, hogy azok az emberekből eltávozott lelkek, jók, rosszak⁷³. 5. Platón pedig tartózkodott ítéletet alkotni a többiről, a keletkezés nélküli Istenre, az ég díszítésére a keletkezés nélküli, általa létesített bolygókra és álló csillagokra, valamint démonokra osztotta őket, bizonyos démonokról ő maga sem méltóztatott nyilatkozni, figyelemre méltatta azokat, akik ezekről már szóltak⁷⁴. „Meghaladja képességeinket, hogy valamit is mondjunk a többi démonról. Higgyünk azoknak, akik előttünk már szólottak róluk, mert mint mondják, ők az istenek leszármazottai, s nyilván ismerik elődeiket. Az istenek utódaiban kételkedni nem szabad, noha biztosíték és bizonyító érvek nélkül beszélnek ők, de mivel állítják, hogy saját ügyükről van szó, ezért a törvény szerint hiendő dolgokat kell

követni. 6. Így mi is az ő véleményüket tartjuk, ebben az értelemben beszélünk az istenek eredetével kapcsolatos dolgokról. Az égtől és földtől születtek a gyermekek, Ókeanosz és Téthüsz, tőlük pedig Kronosz és Rea, és az azután következők, Kronosztól és Reától Zeusz meg Héra, s az összes többi, akiket mind ismerünk és az ő testvéreiknek mondunk, rajtuk kívül pedig még leszármazottaik”⁷⁵. 7. Aki tehát az örökkévaló, szellemmel és értelemmel felfogható istenről beszél, felsorolja tulajdonságait, hogy ő az igazi létező, akinek egyetlen természete van, aki kiárasztja önmagából a jót, aki az igazság, s a legfőbb erőről beszél, hogy minden a mindenség királya körül forog, minden érette van, aki mindennek az oka, foglalkozik a „másodikkal” és „harmadikkal” – a második a másodrendű dolgokra, a harmadik a harmadrendűekre felügyel –, aki azt gondolja, hogy a lét igazságának megismerése meghaladja erejét, az tán azt gondolja, hogy az istenek az ég és föld érzékelhető valóságából jöttek létre?”⁷⁶ Ezt nem mondhatja. 8. Mivel lehetetlennek tartotta, hogy az istenek között nemzés, szülés legyen, mert a keletkező dolgoknak végük is van, s ami még ezeknél is lehetetlenebb, hogy meggyőzze a mítoszokat gondolkodás nélkül elfogadó tömeget, ezért mondja, hogy ezek ismerete meghaladja képességeit, a többi démon nemzetségéről is azt mondja, hogy „beszélük”, „mondják”, mert sem tanítani, sem beszélni nem tud az istenek születéséről. 9. Ezt mondja: „Az ég vezére, Zeusz, szárnyas kocsit hajt, élen jár, elrendez mindent és gondoskodik mindenről, őt követi az istenek és démonok serege”⁷⁷. Ennek nincs köze a Kronosztól származó Zeuszhoz, ennek neve: a mindenség Alkotója. 10. Ezt maga Platón világítja meg. Mivel a népszerű elnevezésen kívül semmilyen más megfelelő névvel illetni nem tudta az Istent, bár ezzel sem mint megfelelővel, hanem csak jelzésképpen, mert nem tudott Istenről úgy értekezni, hogy az megfeleljen minden ember képességének, ezt a

nevet használta, hozzátéve a „nagy” jelzőt, ezzel különböztette meg a mennyeit a földitől, a kezdet nélkülit a születettől, mely utóbbi későbbi az égnél és a földnél, a krétaiaknál, akik ellopták őt, nehogy apja áldozata legyen.

24.

1. Mi szükségetek is van nektek mások véleményének megvizsgálására, a költők felidézésére, hiszen Ti járatosak vagytok minden tudományban? Elég csupán annyit mondani: Ha a költők és filozófusok egy Istent ismertek el, emezekről meg úgy vélekedtek mint démonokról, mások pedig anyagnak tartották őket, ismét mások szerint emberek lettek, úgy nyilván van rá okunk, hogy Istennel, az anyaggal és a démonok lényegével kapcsolatban saját szempontunkat érvényesítsük. 2. Ahogyan azt mondjuk, hogy Isten és az ő Igéje, a Fiú és a Szentlélek vannak, s a hatalom szempontjából egy az Atya, a Fiú és a Szentlélek, mert Szellem, Ige, Bölcsesség az Atya Fia, a Lélek pedig a tűz fényének kiáradása, így az anyaggal kapcsolatban és az anyag által ható erőből különbözőnek fogjuk fel őket, s egy erőt tekintünk Isten ellenségének, nem mintha Isten ellenfelének lehetne gondolni bármit is, ahogyan Empedoklész szerint a barátság ellenfele a viszály, a nappalé az éjszaka a jelenségek alapján, (mert ami Istennel ellentétes, az megszűnik létezni, mivel Isten hatalmas és ereje megszünteti létét), hanem mert Isten jóságával – mely az ő tulajdonsága és vele együtt áll fenn, mint a testtel a szín, s mely nélkül nem létezik (nem részeként, hanem vele szükségképpen együtt létező következményként, mely egy vele, hozzá kapcsolódik, mint a tűzhöz a meleg, a levegőhöz az ég színe) –, ellentétes az anyag körül sürgölődő szellem, melyet ugyan Isten teremtett, ahogyan a többi angyal is az ő teremtménye, akikre az anyagi valóságok és az anyag különféle formáinak elrendezését bízta. 3. Ezért hívta létre Isten az angyalokat, hogy gondját viseljék az általa elren-

dezett dolgoknak, hogy a mindenség egyetemes gondviselése Istenre, a részleges gondviselés pedig az angyalokra tartozzon⁷⁸. 4. Ahogyan az emberek is szabadon választják az erényt vagy a bűnt (különben nem lehetne jutalmazni a jókat és büntetni a gonoszokat, ha nem rajtuk múlna a bűn és az erény, ebből a szempontból Ti is dicséretesnek, megbízhatónak tartjátok az egyiket, míg a másikat megbízhatatlannak), és ugyanez a helyzet az angyalokkal is. 5. Közülük egyesek döntésük alapján megmaradtak olyanoknak, amilyeneknek Isten megteremtette őket, betöltötték rendeltetésüket, mások ellenben gögősek lettek, túllépték mind lényegi állaguk, mind feladatkörük határát, és az, amelyik az anyagot és annak különféle formáit igazgatta, míg a többiek az égboltozatot, (tudjátok, mi semmit ki nem jelentünk tanúsítás nélkül, csak azt állítjuk, amit megmondtak a próféták), vágyakozni kezdtek a szűzek után, s legyűrte őket a testi kívánczóság (vö. Ter 6, 2 kk),⁷⁹ amaz elhanyagolta a rábízott dolgok felügyeletét és gonosz lett. 6. A szűzek után törekvők nemzették az úgynevezett gigászokat. Ha a költők írásai is beszélnek a gigászokról, azon ne csodálkozzatok, de a világi bölcsesség és a próféták bölcsessége oly mértékben különbözik egymástól, mint az igazság és a valószínűség, lévén az egyik mennyei, a másik meg földi, és az anyag fejedelme szerint: „Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít”⁸⁰.

25.

1. Ezek tehát a mennyekből kitesztelt angyalok, akiknek tartózkodási helye a levegőég és a föld körüli térség, s többé nem tudnak már visszahatolni az egek feletti fenségbe. És a gigászok föld körül keringő lelkei a démonok, mozgásuk megfelel kapott természetüknek, az angyaloké pedig megfelel a vágnak, mely hatalmába kerítette őket. Az anyag felett uralkodó fejedelem, mint az eseményekből

látható, Isten jóságával ellenkező irányban tevékenykedik és irányítja a dolgokat.

Sokszor elfogja szívem a gondolat:

szerencse vagy démon uralja a földi halandó életét.

Egyeseket igazságtalanul és reménytelenül űz el otthonukból az istentől letekintve, míg másokat szerencsésé tesz⁸¹.

2. A jó vagy rossz igazságszolgáltatás nélküli és reménytelen megtevése fojtotta bele a szót Euripidészbe, és akire a föld körüli ügyek ilyenfajta irányítása tartozik, arról ezt mondja egy valaki:

Ha ilyen dolgokat látunk, miként mondhatjuk,

létezik az istenek neve, vagy hogy törvények szerint élünk.⁸²

Arisztotelész szerint sem terjed ki a gondviselés az ég alsóbb részeire noha ránk vonatkozóan azonos mértékű Isten gondviselése.⁸³

„A föld, akarja vagy se, kénytelen nekem

Füvet teremni és hizlalni nyájamat”⁸⁴.

Isten részletekbe menő gondviselése azonban az igazságra és nem a találgatásra vonatkozik, s el is ér azokig, akik méltók rá, míg mások az értelem törvénye közvetítésével tartoznak a gondviselés alá, egy általános rendszernek megfelelően. 3. Mivel azonban az ellenséges szellem ösztönzései és működései váltják ki ezeket a rendetlen támadásokat, ráadásul az embereket is – mindegyiket másként, egyénenként és egész népeket, részlegesen vagy teljesen, kívülről és belülről mozgatnak, mert rokonságban vannak mind az anyaggal, mind az isteni természettel –, ez okból némelyek, akiknek tekintélye nem is csekély, úgy vélték, ez a világmindenség nem valamilyen rendezett formában jött létre, hanem a vak véletlen irányítja és sodorja magával, mivel nem tudták, hogy a világ keletkezésében semmi véletlen és meggondolatlan nincsen, minden értelemmel keletkezett, ezért nem is hágja át a megszabott rendet,

4. az ember maga is jól rendezett az őt Teremtő szerint, teremtésének megfelelően egy és egyetemes értelemmel bír, és teremtettségének megfelelő magatartásából következően lépi át a benne levő törvényt, mivel az élet vége ugyanaz és egyetemes marad, de a benne levő saját gondolat és az uralkodó fejedelem, valamint az azt követő démonok tevékenységének megfelelően így vagy úgy sodródik, vagy mozog, bár mindannyian ugyanazt az értelmességet hordják magukban.

26.

1. A fent említett, az embereket a bálványok elé vonzó démonokat illetően: azok az áldozatok kifolyó vérére tapadnak, azt felnyalják. Az istenek, akiket sokak azoknak tartanak, akiknek neveit a képmásokra írják, valamikor emberek voltak, mint történetükből megtudjuk. 2. És hogy az istenek nevében a démonok tevékenykednek, azt hitelesíti mindegyikük hatása. Némelyek – Rea tisztelőire gondolok⁸⁵ – kasztrálják magukat, mások – Artémisz hívei⁸⁶ – szeméremtagjukat vágják le és megsebzik magukat, (és Artémisz a taurosziaknál idegeneket öl le!). Nem is beszélek azokról, akik törökkel és korbácsokkal kínozzák magukat, ugyan miféle démonjuk van? Isten ugyanis nem ösztönöz természetellenes dolgokra. „Valahányszor rosszszat eszel ki a démon, először az ember elméjét rontja meg”⁸⁷. Isten azonban lévén tökéletes jó, mindig jótevő. 3. Mások azok, akik kifejtik hatásukat, s mások, akiknek az emlékművet állítják, ennek legnagyobb jele Troasz és Parion. Troaszban van Nerüllinosz szobra (egy kortárs férfi), a parioniaké Alexandrosz és Próteusz szobra. Alexandrosz síremléke és szobra⁸⁸ mindeztideig a piacon áll. Nerüllinosz többi szobra a köztereket díszíti, ha ugyan ezek ékesítik a városokat, s ezek egyikéről azt tartják, hogy jóslatokat ad és gyógyít, amiért áldozatokat is mutatnak be előtte, a troásziak arannyal vonják be és megkoszorúzzák.

4. Ami Alexandrosz és Próteusz szobrait illeti, (ez utóbbiról tudjátok, hogy tűzbe vetette magát Olümpiában) és mondják, az ő szobra is megjósolja a jövőt, az előbbi pedig – „gyász-Parisz, arca remek, csábító, nőkbe-bolondult”⁹⁰ –, nyilvános ünneplésben részesül, áldozatokat mutatnak be előtte, mintha valamilyen kérést meghallgató isten volna. 5. Vajon egyedül Nerüllinosz, Próteusz, Alexandrosz azok egyedül, akiknek a szobraikkal kapcsolatos jelenségek tulajdoníthatók, vagy a szobraikhoz felhasznált anyagnak? Anyaguk azonban bronz. Ugyan miféle bronz – melyet ismét más alakra is át lehet alakítani – képes valamit is tenni önmagában, mint Amaszisz teszi a tállal Hérodotosznál?⁹¹ Mi többet tud tenni a betegekért Nerüllinosz, Próteusz, Alexandrosz? Ami hatást most a szobornak tulajdonítanak, azt az élő és beteg Nerüllinosz váltja ki.

27.

1. Hogyan van hát? Először is a lélek nem értelemmel irányított és tünemények körül forgó, képzelgő mozgásai különféle képzeteket hívnak elő az anyagból. Különösen akkor történik ez a lélekkel, ha az anyag szellemével társul és egyesül, nem az égiek és azok Teremtője felé törekszik, hanem lefelé húz, a földiekre tekintget, röviden szólva, amikor csak test és vér, de már nem tiszta szellem. 2. A léleknek ezek a nem értelemmel irányított, ábrándképeket kergető mozgásai szülik a képzeteket. Ha azonban a lélek gyenge és hajlékony, nem ismeri és nem járatos az erősebb tanításokban, nem ismeri az igazságot, nincs tudomása a világmindenség Teremtőjéről és Atyjáról, akkor a lélekbe önmagára vonatkozóan is hamis képzetek vésődnek be, a démonok társulnak az anyaghoz, magukba szívják az áldozatok vérét és illatát, az embereket pedig félrevezetik, ez a feladatuk, segítségükre vannak a sokak lelkében ezeket a hamis nézeteket kiváltó mozgások, megszállják elméjü-

ket, így árasztják el őket a bálványokról és szobrokról kialakított elképzelésekkel. És ha a lélek, mivel halhatatlan, s értelmes mozgásai vannak, akár előre jelzi a jövőt, akár a jelenre van gondja, mindezek dicsőségét a démonok aratják le.

28.

1. A már mondottak után szükséges még néhány dolgot megjegyezni neveikről. Hérodotosz és Philipposz fia, Alexandrosz – anyjához írt levelében⁹² –, (azt beszélik mindkettőről, hogy Héliopoliszban, Memphiszben, Thébaiszban beszélgetésbe elegyedtek a papokkal), s mindketten – mondják – megtudták, hogy az istenek hajdan emberek voltak. 2. Hérodotosz így beszél: „Akiknek szobraik voltak, bebizonyították, hogy ugyanolyan természetűek, mint mi, messze voltak attól, hogy istenek legyenek. Az emberek közül legelőször Egyiptom uralkodói lettek istenek, akik az emberek között laktak, közülük mindig egynek a kezében volt a hatalom. Később Horusz és Ozirisz uralkodott, akit a görögök Apollónnak neveztek. Miután Tüphont eltiporta, Egyiptom utolsó uralkodója lett. Oziriszt görögül Dionüszosznak nevezik”⁹³. 3. Így tehát az utolsóig bezárólag mind egyiptomi király volt. Az istennevek tőlük jöttek Görögországba⁹⁴. Ugyanez a Hérodotosz mondja, hogy Apollón Dionüszosz és Izisz fia. Apollónt és Artémiszt is Dionüszosz és Izisz gyermekeinek mondják, dajkájuk és megmentőjük meg Létó volt⁹⁵. 4. Ezek a mennyei lények voltak első királyaik, de részben az igaz istentisztelet felőli tudatlanság, részben az uralkodók iránti hála következtében ezeket feleségeikkel együtt isteneknek kezdték tisztelni. „Minden egyiptomi hím marhát és borjút áldoz fel, melyek tiszták, nőstényt nem szabad áldozatul adni, ezeket Izisznak szentelik, akinek bálványa nőalak tehénszarvakkal, ahogy a görögök ábrázolják Iot”⁹⁶. 5. Kik számolhatnak be erről hitelesebben,

mint éppen azok, akik folyamatosan, atyáról fiúra hagyták a papságot és a történetet?⁹⁷ A bálványok tiszteletét szentnek tartó papok nyilván nem hazudtak, amikor azt mondták, hogy ezek emberek voltak. 6. Azért, mert Hérodotosz mondja, hogy mindezt egyiptomiak beszéltek el neki az istenekről és emberekről, nem kell kétségbe vonni hitelét, mintha kitalálta volna, bár ezt mondja: „Nem szívesen mondom el ezeket az istenekről és emberekről elbeszélésükből hallott dolgokat, csak neveiket említem meg”⁹⁸. Ha Alexandrosz és a Triszmegisztosznak nevezett Hermész összekapcsolták magukat a halhatatlanok nemzetségével, s megszámlálhatatlannul sokan mások, akiknek felsorolásától eltekintenek, ne maradjon már továbbra is kétséges, hogy királyok voltak, s nem tartották őket isteneknek. 7. Hogy valóban emberek voltak, azt az értelmesebb egyiptomiak is állítják, akik az étert, a földet, a Napot és a Holdat tekintik isteneknek, és a templomokat halandó emberek sírjainak tartják. Apollodórosz is ezt mondja az istenekről írt könyvében. 8. Hérodotosz még szenvedéseik misztériumairól is beszél: „Buszirisz városában – már beszéltem róla – tartják Izisz ünnepét. Az áldozatot követően férfiak és nők mindannyian korbácsolják magukat. Arról azonban, hogy hogyan, nem szabad nyilatkoznom”⁹⁹. Ha istenek, akkor halhatatlanok, ha az emberek korbácsolják magukat értük, s a szenvedés az ő misztériumuk, akkor csak emberek, 9. mint maga Hérodotosz is mondja: „Szaí városában van a síremléke annak, akinek nevét ez alkalommal kimondani vallástalanság volna, Athéné templomában, a templom épülete mögött, a templomot pedig fal veszi körül. Hozzá csatlakozik a tó, körben kőpadlóval díszítve, nagyságra akkora – ahogyan én láttam – mind a déloszi templom. Az egyiptomiak itt rendezik meg éjszakai szenvedések misztériumának megjelenítését”¹⁰⁰. 10. Nemcsak Ozirisz sírját mutogatják, de bebalzsamozási helyét is. „Amikor a holttestet odaviszik, a halottvivőknek megmutatják a

holtak fából készült mintáit, melyet festéssel tesznek hasonlóvá. Azt mondták, a legtökéletesebb bebalzsamozási módszert annál alkalmazták, akinek nevét ilyen alkalommal említeni sem szabad”¹⁰¹.

29.

1. De a történetírás és költészet területén bölcs görögök is ezt mondják Héraklészről:

„ő t gonoszul, nem tisztelt istent, s mit maga nyújtott neki, a vendégasztalt sem; de megölte a férfit”¹⁰²,

Iphitoszt. Az csak természetes, hogy egy ilyen egyén tumbol, tüzet rak, melyen elégeti önmagát. 2. Aszklépioszról meg Hésziodosz mondja: Az emberek és istenek atyja haragra lobbanva tüzes villámot szórt az Olümposzról, megölte a drága létói sarjat haragjában¹⁰³.

Pindaroszt pedig ezt mondja:

A nyereség még a bölcsességet is megköti.

Őt is felforgatta a kezében tündöklő kapott sok arany, két kézzel dobálta Kronosz fia és kiszorította

belőle az éltető párát,

a villanó villám sújtotta halálra gyorsan¹⁰⁴.

3. Vagy istenek voltak tehát, és akkor nem volt közülük az aranyhoz:

Ó arany, halandóknak legszebb ajándék,

hogyan sem anya, sem fia náladnál

nagyobb örömet nem lát¹⁰⁵,

(mert az isteni természet nem szorul semmire, fölötte áll mindezeknek a vágyaknak), nem is hal meg. Vagy pedig emberek voltak, mivel tudatlanok voltak, gonoszok is voltak, hatalmába kerítette őket a vagyonszerzés vágya.

4. Mi szükség a hosszas beszédre, minek említsem Kasztort vagy Polüdeuktoszt, vagy Amphiareoszt, akiket úgy is lehet mondani, hogy tegnap vagy tegnapelőtt kezdtek isteneknek tartani, bár emberekként születtek? És Inót

tombolása után kezdték istennőnek tartani, s éppen az örület szenvedélyében vélik isteni lénynek,
„a hajótöröttek fehér istennőnek nevezik”¹⁰⁶,
és fiát „tiszteletre méltó Palaimónnak hívják a hajósok”¹⁰⁷.

30.

1. Ha még a kérkedők és istengyűlölők is istenek hírében álltak náluk, Derketosz leányát, Szemiramiszt, ezt a buja és vérengző nőszemélyt Szíria istennőjének tisztelték, és a szírek Derketosz miatt a halakat, Szemiramisz miatt meg a galambokat részesítik tiszteletben, (pedig lehetetlen, hogy a nő galambbá változzon, mely mítoszt Ktésziában találtak ki)¹⁰⁸, nincs abban semmi csodálatos, ha alattvalóik zsarnokoskodásuk és önkényességük miatt isteneknek hívják őket. A Szibilla, kit Platón is említ, ezt mondja:

És akkor keletkezett a halandó emberek tizedik
nemzedéke,
melytől fogva pedig vízözön sújtotta a korábbi férfiakat,
és Kronosz és a Titán meg Iapetosz kormányzott,
kiket az ég és föld fenséges fiainak hívnak,
de emberek adták nekik a föld és az ég neveket,
mivel a halandók közül ők a legelsőek lettek¹⁰⁹.

Némelyeket erejük miatt, mint Héraklészt és Perszeoszt, másokat művészetük miatt tartottak isteneknek, mint Aszklépioszt. 2. Ezek közül némelyeknek maguk a kormányzottak és kormányzók is megadják a tiszteletet, egyesek félelemből, mások valóságban, maguk is részesei lesznek e címnek (éppen Antinousz¹¹⁰ volt az, akit a ti elődeitek neveztek istennek emberséges érzéstől vezetve, és fogadták el alattvalóik), az utánuk következők aztán minden vizsgálódás nélkül fogadják el ezt az igényt.

3. „Krétaik mindig hazugok”, hisz sírt is emeltek néked urunk; de te nem haltál meg, mert vagy örökké”¹¹¹. Kallimakhosz, hiszel ugyan Zeusz születésében, de nem

hiszel sírjában, és azt véled, el tudod homályosítani az igazságot, közben éppen te nyilvánítod ki róla, hogy tudatlan, mint bárki, aki meghal. A barlang látványa Rea születését juttatja eszedbe, a sírt látva meg halottra gondolsz, mert nem tudod, hogy csak a kezdet nélküli Isten örök. 4. Elfogadhatatlanok azok a mítoszok, melyeket annyian és a költők is terjesztenek az istenekről, s fölösleges is tisztelni őket, (mivel nem léteznek ők, akikről hazugságokat beszélnek), vagy ha igaz születésük, szerelmük, vérengzéseik, lopásaik, megcsonkításuk, villámaik, akkor meg már nem léteznek, megszűntek lenni, mert keletkeztek és immár nincsenek. 5. Mi az értelme annak, hogy bizonyos elbeszélések hihetőek, mások nem, amit a költők regélnek róluk, az mind hozzájárul tiszteletükhöz? Hiszen azokkal a történetekkel, amikért isteneknek tartották őket, nem tették őket tiszteletre méltóbbá, hazug történeteket találva ki az istenek szenvedéséről. 6. Amennyire képességem engedte, kifejtettem, hogy mi nem vagyunk istentelenek, ennek a világmindenségnek Teremtőjét és Istenét tiszteljük, valamint a tőle származó Igét, bár ezzel nem foglalkoztam annyit, amennyit megérdemelt volna.

31.

1. Azzal érvelnek, hogy még étkezéseink és a házaselet is istentelen nálunk, hogy jogosnak tarthassák gyűlöletüket, és kétszeresen is megalapozottnak tarthassák a vezetőik azon törekvését, hogy minket életmódunktól – igen éles és súlyos vádak tömegével – eltérítsenek, idejüket olyanokkal töltik, akik ősidők óta és nemcsak a mi korunkban ismerik a szokást, hogy bizonyos isteni törvény és tanítás alapján az erénnyel kell küzdeni a gonoszság ellen. 2. Ez az oka, hogy Püthagorasz is háromszáz társával együtt tűzhalált halt, Hérakleitoszt és Démokritoszt száműzték, amazt Efesus városa űzte el, emezt az abderaiak vádolták esztelenséggel, az athéniek pedig Szókratészt ítelték halálra. Ahogyan

azonban ők sem lettek rosszabbá a tömeg véleményétől az erényesség szempontjából, úgy erényes életünket sem feketíti be a némelyek által terjesztett alaptalan rágalom. Jó hírünk van ugyanis Isten előtt. Mégis foglalkozom ezekkel a vádakkal is. 3. A már mondottak által is tisztázva érzem magamat elöttetek. Ti, akik belátásban mindenkit felülmúltok, tudjátok meg, életmódunk Istenhez igazodik normaként, mindannyian feddhetetlen és elmarasztalhatatlan emberekként állunk előtte, a legkisebb bűnt sem engedjük meg még gondolatban sem. 4. Ha az volna meggyőződésünk, hogy csak ezt az egy földi életet éljük, talán gyanúsíthatnátok bennünket, hogy a testnek és a vérnek szolgálunk, bűnt követünk el, amikor hatalmába kerít a kapzsiság és a mohóság, miután azonban azt tudjuk, hogy Isten jelen van minden gondolatunkban és szavunkban, nappal és éjszaka, mert Isten egészen fény és belelát a szívünkbe, meg vagyunk győződve arról, hogy eltávozva ebből az életből más életet fogunk élni, ennél jobbat vagy az odaáti mennyeit, nem a földit, (mert lelkünk Istennél és Istennel együtt él majd zavartalanul és nem érinti változás, testünk lesz ugyan, de mégsem testekkel, hanem mennyei szellemekkel leszünk együtt), avagy a többiekkel együtt rosszabb állapotba zuhanunk, és tűz által bűnhődünk. Isten nem azért teremtett minket, hogy juhok és barmok módján hulljunk el, elvesszünk és megsemmisüljünk. Emiatt nyilván nem akarunk rosszat, nem is kívánjuk kiszolgáltatni magunkat büntetendő személyekként a nagy ítéletnek.

32.

1. Nincs abban semmi csodálatos, ha ugyanazokat a dolgokat fogják ránk, mint saját isteneikre, szenvedéseiket misztériumokként mutogatják. Ha kárhoztatni kell a szabados, mindenfélével való közösülést, akkor gyűlölniök kellene Zeust, aki anyjától Reától, és leányától Korétól nemzett gyermekeket, saját nővérét bírta asszonyául, avagy az

efféléket költő Orpheuszt, mert történeteivel Thüesztésznél vallástalanabbá és vérfertőzőbbé tette az istent. Mert az előbbi leányával való érintkezése egy jövendölés beteljesedése volt, és ettől várta bosszúja teljesedését és a királyság elnyerését. 2. Mi azonban oly mértékben közömbösek vagyunk az ilyenekkel szemben, hisz még vágyakozással sem szabad nézelődnünk. „Aki ugyanis asszonyt néz, hogy megkívánja – mondja –, már házasságtörést követett el szívében” (Mt 5, 28). 3. Akiknek még látni sem szabad többet annál, mint amire Isten a szemet teremtetten, hogy világosságunk legyen nevezetesen, és akiknek már az élvezetes nézelődés is paráznaság, mert a szem rendeltetése nekik más, és akiket már a gondolatért, nemcsak az érintésért megítélnek, azok tisztaságában hogyan lehetne kételkedni? 4. Tanításunknak nincs köze emberi törvényekhez, (mi azonban azt gondoljuk, Uraink, kezdetben Isten Titeket is a mi tanításunkkal bízott meg), számunkra az a törvény, amit magunk és felebarátaink számára is az igazságosság mértékének tartunk (Mt 7, 12 22, 39). 5. Ezért némelyeket – koruktól függően – fiainknak és leányainknak, másokat testvéreinknek vagy nővéreinknek tartunk, az idősebbeknek az atyáknak és anyáknak kijáró tiszteletet adjuk meg. Akiket testvéreknek és nővéreknek hívunk, vagy más ilyen névvel illetünk, azokra igen nagy gondunk van, hogy testük érintetlen és rontatlan maradjon, mert a tanítás mondja nekünk ismét: ha valaki kétszer adott csókot, mert öröme volt benne, . . . vétkezett . . . és hozzáteszi: ezért inkább kerülni kell a csókot vagy a köszöntést, mert ha a legkisebb gondolat is már beszennyez minket, az máris kizár az örök életből¹¹².

33.

1. Mivel reményünk az örök élet, lenézzük ennek az életnek dolgait, beleértve a lelki élvezeteket is. Mind-egyikünknek van felesége, akire mindegyikünknek gondja

van, s az általunk hozott törvények szerint tartjuk őket, a gyermekáldás céljából. 2. Ahogyan a földműves az elvetett magból várja az aratást, nem vet rá még fölöslegesen, úgy nekünk is, a gyermeknemzés a vágy mértéke. Sok olyat is találunk nálunk – férfit és nőt egyaránt –, akik nem kötöttek házasságot abban a reményben, hogy sokkal szorosabban kapcsolódnak Istenhez. 3. Ha pedig a szüzességben és eunuchságban való megmaradás jobban köt Istenhez, és már az is eltávolít tőle, ha valaki a gondolatig és vágyig eljut, amit kerülünk, akkor a cselekedeteket méginkább elutasítjuk. 4. Mi nem az ékesszólással törődünk, hanem azzal, hogy olyan cselekedeteink legyenek, melyek tanítanak, s bárki vagy maradjon meg olyannak, amilyenek született, vagy egyszer kössön házasságot, s a második házasság már nyilvánvalóan házasságtörésnek számít. 5. „Aki elbocsájtja feleségét és mást vesz el – mondja –, házasságot tör” (Mt 19,9 Mk 10,11). A szüzességét már korábban elvesztett asszonytól sem szabad elválni, sem az újabb házasságkötés nem megengedett. 6. Aki megfosztja magát első feleségétől, még ha az meg is halt, házasságtörő titokban, mert bizony megkerülte Isten kezét, aki kezdetben egy férfit és egy nőt teremtett, az ilyen feloldja a közösségre rendelt nemek egységét, a test testtel való egyesülését.

34.

1. Mi, akik ilyenek vagyunk (hogyan is mondhatok ilyen illetlenséget!¹¹³), halljuk a közmondást: „a parázna meri tanítani a szemérmest”¹¹⁴. 2. Ők azok, akik a piacon álldogálnak és azt az ifjak számára a paráznaság és mindenféle szemérmetlen élvezet bordélyává teszik, nem tesznek kivételt még a férfakkal sem, férfiak férfakkal művelnek ocsmányságot¹¹⁵, annál inkább gyalázzák meg mindenféleképpen, minél nemesebb és szebb formájú a testük, meggyalázza ezzel az Isten által teremtett szépséget, (mert a szépség sem önmagát hozta létre a földön, hanem Isten keze és

akarata küldte ide), és éppen az ilyenek hányják szemünkre vétkekként, ami az ő lelkiismeretüket és isteneiket terheli, amivel maguk mint tiszteletre méltó dolgokkal dicsekednek, 3. s minket, az egynejűeket és eunuchokat sértegetnek a házasságtörők és pederaszták, miközben ők úgy élnek, mint a halak¹¹⁶. A halak is bekapnak mindent, ami a vízbe hullik, az erősebb üldözi a gyengébbet, és az emberi hús ilyen érintése jelenti az igazságosság érdekében elődeitek által hozott és érvényben levő törvények megsértését, annyira, hogy az átlalatok a népekhez kiküldött helytartók nem győzik kivizsgálni az ügyeket. Ezek vádolnak minket, akik még csak ki sem térhetünk sértegetőink elől, s ha rosszat mondanak rólunk, akkor is áldást kell mondanunk, mert nem elég számunkra, hogy igazak vagyunk, (az igazságosság dolga ugyanis az egyenlő egyenlővel való viszonzása), hanem az a cél, hogy jók és türelmesek legyünk a bűnösökkel szemben.

35.

1. Milyen józan gondolkodású személy nevezne gyilkosoknak minket? Emberhúst csak azután lehet enni, ha valakit legyilkoltak. 2. Először is hazudnak, másodszor pedig, ha megkérdik őket, vajon szemtanúi voltak-e mindannak, amit beszélnek, egyetlen egy sem mondja: láttam. 3. Közülünk némelyeknek szolgálk is vannak, egyeseknek több, másoknak kevesebb, akik elől az efféléket nem lehetne eltitkolni, de még ezek közül sem hazudott egy sem ilyeneket rólunk¹¹⁷. 4. Akikről tudják, hogy még a törvény alapján elítéltek megölését sem bírják elviselni, ki vádolná az olyanokat emberöléssel és emberevéssel? Közületek ki ne nézné lelkesen a gladiátorok küzdelmét, vagy a vadállatokkal folytatott viadalokat, különösen akkor, ha Ti rendezitek azokat? Mi elutasítjuk az ilyen látványosságokat, mert a gyilkolás szemlélését csaknem azonosnak tartjuk a gyilkolással magával. 5. Hogy tudnánk ölni, mikor még annak

látványát sem bírjuk elviselni, nehogy a látással valami szenny és mocsok kenődjék ránk?¹¹⁸ Még a magzatelhajtáshoz különféle szereket használó asszonyokat is gyilkosnak tartjuk, s véleményünk szerint ezért számadással tartoznak Isten előtt, akkor hogyan tudnánk mi embert ölni? 6. Mi értelme lenne annak a gondolatnak, hogy mi gyilkosok vagyunk, mikor éppen mi tartjuk gyilkosnak a magzatelhajtást végző asszonyt, és véleményünk szerint számot fog adni érte Isten előtt? Ugyanaz az ember nem gondolkodhat úgy, hogy élőlénynek, következésképpen Isten gondviselése tárgyának tekinti a magzatot a méhben, de a világra jöttet már megölhetőnek tartja¹¹⁹. Képtelenség, hogy aki tiltja a gyermekek kitevését, mert akik így tesznek, azokat gyilkosoknak tartja, az a felneveltet aztán megölje¹²⁰. Ellenkezőleg, mi mindig és mindenütt ugyanazok és ugyanolyanok vagyunk, szolgálói és nem mesterei az értelemnek.

36.

1. Ki hinne a testben való feltámadásban, ha a feltámadásra rendelt testben készítené elő saját sírját? Lehetetlenség ugyanis, hogy higgyük testünk feltámadását, ugyanakkor elfogyasszuk, mint ami nem támad fel, hogyan tarthatnák, hogy a föld visszaadja halottainkat, a bennük eltemetettek visszaadása azonban nem következik el? 2. Éppen ellenkezőleg, akik úgy gondolkodnak, hogy nem lesz feltámadás, nem lesz számadás az erényes életről, vagy az itt leélt gonosz életért, hanem a testtel együtt veszik el a lélek is, véleményük szerint valamiképpen ki fog hunyni, nyilván azok nem tartóztatják meg magukat semmilyen elvetemültségtől. Akik ellenben meg vannak győződve arról, hogy Isten előtt semmi sem marad megvizsgálatlanul, és a lélek rendetlen vágyainak és ösztöneinek eszközül szolgáló test is bűnhődni fog, azoknak még a legkisebb dolgokban sincs értelme vétkezni. 3. Akiknek úgy tűnik, csupán szóbeszéd, hogy a megromlott, feloszlott test, mely megsem-

misül, fel fog támadni ismét, és nem hisznek ebben, azok nyilván nem gonoszoknak, hanem balgáknak tekintenek minket, mert a tannal senkit nem károsítunk, csak magunkat áltatjuk. Ez azonban valójában nemcsak a mi tanításunk, hanem számos filozófus nézete szerint is feltámadnak a testek, amit most körülményes volna kimutatni, nem is akarunk olyan színben feltűnni, mint akik fejtegetésünk céljától eltérő tárgyat iktatunk közbe, vagy mintha a szellemi és érzéki valóságokról, az ezekből létrejövő dolgokról akarnánk beszélni¹²¹, vagy arról, hogy a testi valóságoknál korábbiak a testetlenek, a szellemiek megelőzik az érzékelhetőket, annak ellenére, hogy először az érzéki dolgokba ütközünk, melyek a testetlen valóságokból, a szellemi dolgok felhalmozódásából keletkezett testek, és az érzéki valóságok a szellemiekből jönnek létre. Püthagorasz és Platón szerint annak nincsen semmi akadálya, hogy a testek felbomlásának megtörténe után azok ugyanazokból (az elemekből) megint létrejőjenek, melyekből eredetileg keletkeztek. (Ezt azonban meghagyjuk a feltámadásról szóló értekezésünkhöz¹²²).

37.

1. Ti pedig, akik természeteteknél és műveltségeteknél fogva minden tekintetben jószágosak, mértékletesek, ember-ségesek és az uralkodásra méltók vagytok, miután a vádakat megcáfoltam azzal, hogy bizonyítottam istenfélelmünket, szelídségünket és lelki fegyelmezettiségünket, bólintsatok királyi fejtekkel beleegyezéstek jeleként. 2. Kik kaphatnák meg jogosabban azt, amit kérnek, mint mi, akik még lelkeitekért is imádkozunk, hogy fiakként a lehető legigazságosabban vegyék át a hatalmat atyátoktól, kormányzatok pedig minden alattvalótok gyarapodására és növekedésére szolgáljon? 3. Az a mi ügyünk is, hogy nyugalomban és békében élhessünk¹²³, s készséges lélekkel teljesíthessük az összes parancsot.